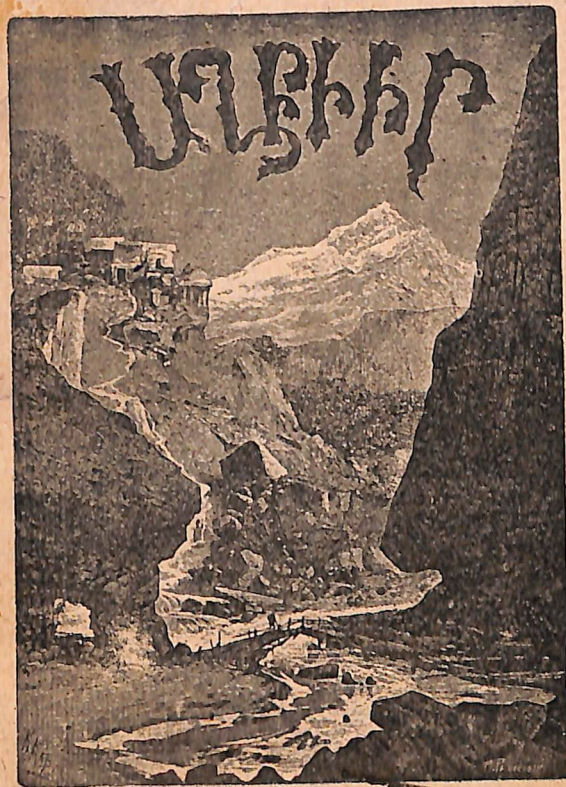

Հրատարակութիւն Եօրէիանական Յանձնաժողովի

ՔՍԱՆԵՒՀԻՆՓԱՄԵԱԿ

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐԻ
(1883 XXV 1908)

43

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

ժանկական ամսագրի

25 - Ա Մ Ե Ա Կ

(1883—1908)

I.

Տիգրան Նազարեան

II.

ԱՂԲԻԻՐԸ 25 ՏԱՐՈՒՄ

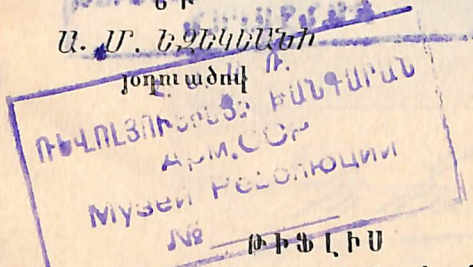
Կ ա զ մ ե ց

Ա. Յ.

Բժշկապետ Բ. ՆԱԻՍՍԱՐԴԵԱՆԻ
առաջադրանով

Ա. Մ. ՆՁԵԿԵԱՆԻ

Խոշոր ամուլ

Ելքորաշարժ տղ. Ա. Մ. Թառումեանց. Բարոնսկայա փ. № 2.
1908

M. Cur

11019-3936 4177
MUSEUM OF THE
MUSEUM OF THE
MUSEUM OF THE

MUSEUM OF THE
MUSEUM OF THE
MUSEUM OF THE

U O U Z U F U 6

Այժմ տայինք հասարակութեանը սոսկ չոր
ու ցամաք պաշտօնական խիստ հակիրճ տեղե-
կութիւն Աղբիւր մանկական ամսագրի հրատա-
րակութեան մասին յընթացս քսան և հինգ եր-
կար տարիների, ընթերցողը արդէն իսկ կը
զգար, թէ Աղբիւրի խմբագիր Տիգրան Նազա-
րեանը որքան օրինակելի եռանդ և անյողդողդ
կամք է գործ զրել իր մի անգամ ընդունած
քեռը պատուով տանելու համար:

Եթէ աչքի անցնենք այն անունները, որոնք
իրենց մտքի պտուղներն են նուիրել Աղբիւ-
րին, կը տեսնենք, որ ժամանակի ակնաւոր
գրիչները—մանկավարժական, դաստիարակչա-
կան, վիպասանական, բանաստեղծական—բոլորն
էլ իրենց լումաները բերել են յորդառատ
դարձնելու Աղբիւրը:

Եթէ աւելացնենք և այն, որ, բացի Աղբիւ-
րից, նոյն Տիգրան Նազարեան հրատարակել է
18 տարի և Տարագ և Առողջապահական և
АНОНСЬ և Փարիզի մոդաներ և էլի չգիտեմ ինչ
ու ինչ, և այդ բոլորը նա ինքը միայնակ,—մենք

անպատճառ բարի նախանձ կը զգանք զէպի-
այդպիսի մի եռանդի զանգուած հայր:

Եւ երբ թերթենք Տ. Նազարեանի այդ աշ-
խատութիւնները և տեսնենք, թէ ինչ բա-
նակութեամբ պատկերներով ու իւլիստրա-
սիօններով են զարդարուած նրանք և որչափ
շքեղ կերպով և որչափ բազմերանգ, — այստեղ
դուք կը գտնէք և հայրենի երկրի տեսարան-
ներ, և սրբազան վայրերի ու շէնքերի նկար-
ներ, և մեր սրտին մօտ ազգային գործիչների
պատկերներ, և մեզ ատելի անձանց յռեխներ,
որոնց նոյնչափ կարևոր է ատել, որքան մեր ազ-
գային բարերարներին սիրելը: Եթէ ասում եմ, այս-
բոլորը չմոռանա՞նք, այն ժամանակ կը հասկա-
նալ, որ տպագրական գործի մի թանգարան է Տ.
Նազարեանի հրատարակութիւնները. և համարձակ
կարելի է ասել, որ հայոց ազգի մէջ ոչ միայն
որեւէ անհատ, այլ և ոչ մէկ հիմնարկութիւն
չկայ, որ ունենար կլիշէների այնչափ վիթխարի
ժողովածու, որչափ Տիգրան Նազարեանը, և այն՝
ոչ միայն ցեղային պատկերների և տեսարան-
ների, այլ և եւրոպական անձանց և տեղեաց:

Աւելացրէք սրա վրայ և այն, որ Տ. Նա-
զարեանը միակն է մեր մէջ, որ անձամբ ներ-
կայացնում է հայկական մամուլը եւրոպական
Մաւրոյ Միջազգային Դաշնակցութեան մէջ, չզան-
դաղելով գրեթէ իւրաքանչիւր տարի ուղեորուե-

լու եւրոպա, որով և առիթ է ունենում դիտել
և ուսումնասիրել եւրոպական տպագրութեան
վերաբերեալ նորութիւնները և ներմուծել այն
իր հրատարակութեանց մէջ. նոյն իսկ ինքը
հաստատեց «Արօ» տպարանը, որը նոյնպէս օրի-
նակելի էր:

Կոմս Տոլստոյի յօրելեանին էլ Պորտուգա-
լիայի գիտնական, ճեմարանական, գրական,
արուեստագիտական, թատրոնական, դպրոցա-
կան հաստատութիւնների և մամուլի կողմից
պատգամաւոր է ընտրուած Տիգրան Նազարեան,
որին Լիսբոնից ուղարկուած Տոլստոյին մատու-
ցանելիք ուղերձի տակ ստորագրած են վե-
րոյիշեալ հաստատութիւնների նախագահները՝
թուով 12 հոգի՝ գիտնականներ, մինիստրներ,
գրականագէտներ և այլն:

Բացի այդ ընդհանուր կոմիտէից Տ. Նազա-
րեանին տրուած է լիազօրութիւն անձամբ ներ-
կայանալ վերոյիշեալ հաստատութիւնների կող-
մից յօրելեարին և ողջունել նրան՝ մատուցանելով
ուղերձները:

Ապա Տ. Նազարեան ընտրուած է համայն
ռուսական կայսրութեան մէջ միակ լիազօր ներ-
կայացուցիչ Պորտուգալիայի, որի միջոցով և
կոտարուում է յարաբերութիւն ռուսական գրա-
կան-լրագրական աշխարհի հետ:

Ամբողջ աշխարհի մէջ տպագրական գոր-

ծը այնպէս հարուստ ներկայացուցիչ չի ունեցել. որպիսիքն են Վենետիկի և Վիէննի Միխիթարեանները և Կովկասում Տիգրան Նազարեանը: Եւ եթէ ընթերցողն իր բարի աչքով տեսնէ Տ. Նազարեանի սեփական խմբագրութեամբ հրատարակուած պարբերական թերթերը և հրատարակութիւնների երկար ու ձիգ ցուցակը, որոնց հետ և մեծագիր գրաւիւրներն ու օլիօգրաֆիաները, որոնց գովասանքը իմ ոչժերից վեր է,—կը մնայ միանգամայն ապշած, թէ ինչպէս է կարողացել մի անհատ, և այն՝ մեր ապառաժ կեանքի մէջ,—ուր ծաղիկներ չեն բսնում և կաղնիներ են չորանում և թզուկները վիթխարիների վրայ արհամարհանքով նայում,—այո՛, այսչափ բեղմնաւոր գործեր կատարել: Եւ դեռ այդ չէ բոլորը. Տ. Նազարեանի հոգու արմատական յատկութիւններն են՝ հեզ սիրտ, համեստ ու ազնիւ բնաւորութիւն:

Եւ այս բոլորի դիմաց մեր սիրտը լցւում է անհուն բերկրութեամբ, որ մեր հայրենակիցների մէջ մենք ունեցել ենք և ունենք, Աստուծուն փառք, Տիգրան Նազարեանի պէս մի օրինակելի—և կամ ասեմ՝ անօրինակ—հայ մարդի տիպար: Թող այն մանուկները, որոնք կը թուել են Ադրբիւրի օգնութեամբ, ամենից առաջ օրինակ վերցնեն Ադրբիւրի խմբագրից՝ այդ աննկուն,

անընկճելի, յամառկոտ եռանդից: Ահա իսկապէս որտեղ կարելի է գործադրել հիանալի գրուածը՝ «Նախ առնէր եւ ապա ուսուցանէր», փոխադրելով այն՝ «առնէր եւ ուսուցանէր»:

Սակայն Տիգրան Նազարեանի—այդ՝ ոգեւորութեան անսպառ աղբիւրի—մասին կարելի է շատ երկար խօսել, խօսել և ոչ դատարկաբանել, վասն զի փաստաւից են նրա կեանքը և գործունէութիւնը: Իսկ տեղի բնորոշ սղութեան պատճառով ես ստիպուած եմ վերջացնել խօսքս, մի երկտողով յիշեցնելով բարեմիտ ընթերցողին, որ Տ. Նազարեանը իր հօրական *Գանձը*,—որը՝ ի դէպ ասած՝ ժառանգել էր ինքը փայնակ, իբրեւ միակ զաւակ, և իր մայրը՝ տիկին Զարուհին, որը ի դէպ է ասել՝ նշանաւոր հախումեան տոհմիցն է,—իր *Գանձը*, խօսքի բուն մտքով, զրեց ամբողջովին իր պարբերական և այլ հրատարակութիւնների վրայ, միշտ աջակից ունենալով իւր ծնող-մօրը: Իսկ նրա մայրը նոյնպէս հայ նահապետական օջախի հրաշալի տիպար է հանդիսացել. իր միածին որդովը, վերջինիս դեռ մատղաշ հասակում, ամուսնուցը որը մնալով, առ յաւիտեան նուիրեց իրեն փոքրիկ Տիգրանի դաստիարակութեանը: Բացի իր որդուց՝ նրա համար աշխարհում ոչինչ գոյութիւն չունէր, և այդ լուսամիտ կիներ զարձաւ երիտասարդ Տիգրանի մտերիմ և սրտա-

կից բարեկամը և նրա գործունէութեան հաւատարիմ ընկերը: Իր շրեղ, պալատական կեանքից գիտակցաբար մտնելով հայ-խմբագրի ցրտուկ գրասենեակը, նա այնուամենայնիւ միշտ ոգևորութեան թալիսման էր հանդիսանում իր որդու համար: Հարստահարուած, սրտնեղուած, տանջուած, նիւթապէս և ֆիզիքապէս հիւծուած Տիգրանը հայ աշխարհի ցրտութիւնից երբ տուն էր վերադառնում, նորից ոյժ և ոգի էր առնում իր գլխաւոր մօր գրկի մէջ և թարմ եռանդով զարձեւել ելնում գործելու և գործելու:

Ամեն բան կորցրած Տիգրան նազարեանի և իր մօր՝ տիկին Զարուհու միակ նպատակն է շարունակել Աղբիւրի հրատարակութիւնը, ապահովել նրա կենսալից գոյութիւնը, որի համար և խզեցի ես այս անգամ Տ. նազարեանի սփինքսային լուծութիւնը, պատկերացնելով սուս. ջիւն աւելաւ նրա գործերը հայ ազգի առաջ, որպիսի գործերը և կեանքը ընթերցողը կը տեսնի աւելի մանրամասն սոյն գրքոյկի մէջ, որը Աղբիւրի *Յօդուեանական Յանձնաժողովի* յանձնարարութեամբ կազմել է մեր ժրաջան պ. Մ. Յ.:

Տիգրան նազարեանի և իր մօր՝ տ. Զարուհու դիմաց՝ ես ինձ գտնում եմ իբրեւ սրտիս հարստատենների օջախի, և հայ ազգի պայծառութեան համար մտորող անձինք, ես հաւատացած եմ, նոյնը կը զգան: Ուստի այս միակ օրը, որ

մեզ վիճակուել է հանդիպել Տ. նազարեանին և առանց քաշուելու նրա հրեսին ճշմարտութիւնն առնել, նուիրենք նրան մեր հայկական սրտերի ամենամաքուր զգացմունքը և երախտագիտութիւնը և ուրախութեան ու մխիթարութեան գէթ մի օր դարձնենք նազարեանների յօբելեանի այս մի օրը և դարագլուխ շինենք նրան՝ Աղբիւր առ յաւէտ հոսեցնել տալու:

Յօբել. Յանձնաժողովի նախագահ՝

ԲԺՇԿԱՊԵՏ Բ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

(Կենսագրական համառոտ ակնարկ)

Իր բարեկամներից մէկին, որ նրանից կենսա-
գրական տեղեկութիւններ էր խնդրել մի աշ-
խատութեան համար, Տիգրան Նազարեանը
1907 թուին գրում է, ի միջի այլոց.

«Նա թէև եկել եմ այն համոզման, որ եսական
մարդ-անհատին ոչ ոք չպիտի ճանաչի, այլ միայն հաւա-
քական-մարդը պիտի յիշատակուի և արձանագրուի նրա
էպոխան և հէնց այդ տեղեկեցն էլ մտցրել եմ իմ Արդ-
գա պիէսի մէջ,—այնուամենայնիւ մինչև այդ ֆանտա-
զիիս ով գիտէ երբ իրագործուելն ինձ իրաւունք չիմ հա-
մարում քո պահանջը թողնել անկատար... Իբրև յառա-
ջաբան այսքանս միայն իմացիր, որ... եթէ այս իմ կեան-
քը իմս չլինէր, այլ մի ուրիշինը, և ինձ այսչափ յայտնի,
անտարակոյս ես վաղուց զբաժ կը լինէի մի պատմու-
թիւն, որ շատ ողբերգութիւններից ողբալի կըլինէր, շատ
կոմեդիաներից աւելի հետաքրքրաշարժ և լի բեմական
ատրիբուտներով ու յատ ֆարսերից աւելի զաւելտա-
կան»:

Ոչ ոք չէր կարող սրանից աւելի սրամիտ կերպով
բնորոշել Տիգրան Նազարեանի կեանքն ու գործունէու-
թիւնը, քան այդ արել է ինքն իր բարեկամին զրաժ այս
մի քանի տողերով:

Նւ այս տողերից աւելի լաւ առաջաբան չէինք
կարող տալ այն կենսագրութեան, որ առաջ ենք բերում
ստորև:

Տիգրան Նազարեանը ծնունդ է Շուշում 1858 թ. սեպտեմբերի 29-ին իրենց սեպհական տանը, որ մի կատարեալ պալատ էր: Աղբիւրի հրատարակութիւնը սկսելուց մի փոքր առաջ, 1881 թուին, երբ Նազարեանը Շուշուց տեղափոխուել էր Թիֆլիս, այդ տունը գրաւ զրեց Թիֆլիսի ազն. կալ. բանկում: Նրեք տարի յետոյ տունը վաճառուեց, իսկ 1905 թուին, թուրք-հայկական ընդհանրումների ժամանակ, այրուեց:

Տիգրանի մայրը, տ. Զարուհին, ծնուած Հախումեան անուանի տանից, ամուսնացել է հազիւ 12 տարեկան հասակում:

Հայրը ամուսնանալուց յետոյ գնացել է օտարութիւն Կ. Պոլիս և Ներսիս. մնացել այնտեղ տարիներով, մանաւանդ Լայպցիգում: Նազարեանց տունն ընդարձակ առևտուր ունէր Ներսիսայի և Ասիայի հետ: Թեհրանը, Քարիզը, Մոսկուան, Կ. Պոլիսը, Վենետիկը, Լոնդոնը կապուած էին Ղարաբաղի հետ առևտրական խոշոր ձեռնարկութիւններով, որոնց մէջ Տիգրանի հայրը՝ Յակոբջան Նազարեանը իր 6 եղբայրներով և ծերունի հօր հետ միմեծ սինդիկատ էր կազմում: Քանի որ եղբայրները համերաշխ էին, ոչ մի ոյժ ու մրցում չէր կարողանում նրանց ընկճել, բայց երբ հայկական անմիաբանութիւնը ոտք դրեց նրանց տունը, վնասը վնասի ետևից հասաւ, և բաժանուեցին եղբայրները, ու կործանուեց հայրական հարուստ տունը:

Թիֆլիսում 50-ական թուականներին Շադինովի քարվանսարայի այրուելովը, Նազարեանները կորցրին 60—70 հազար ռուբլու մետաքս: Մոսկուայում ռուս վաճառականները կերան աւելի քան 100 հազար ռուբլի: Կ. Պոլսում կորցրին 7 հազար լիբա, իսկ Թեհրանում և Թաւրիզում մի քանի հարիւր հազար: Նւ այդ բոլորը հազիւ 10 տարուայ ընթացքում:

Որովհետև տիկ. Զարուհին երկար ժամանակ զաւակ չունէր, այդ պատճառով խաչերին և սուրբերին ուխտ էր անում. ի միջի այլոց ուխտել էր, որ եթէ զաւակ ունենար՝ նրան կընուիրի Աստուծոյ տաճարին:

Վերջապէս ծնւում է Տիգրանը, ինչպէս ասացինք, 1858 թ. սեպտ. 29-ին:

Այդ առթիւ նրա ծնողները քաղաքի հինգ եկեղեցիներում ժամ ու պատարագ են անել տալիս, մատաղներ անում, աղբատներին և համբարներին ճաշ տալիս. իսկ նրանց տանն ութ օր ու գիշեր տեղի են ունենում փարթամ խնձոյքներ ու ճաշկերոյթներ, որոնց մասնակցում են քաղաքի ամբողջ բնակչութիւնն անխտիր—հայ, թուրք, ռուս:

Նազարեաններին տունն այն ժամանակ, ինչպէս ասացինք, կատարեալ պալատ էր եռյարկանի, շատ բարձր, լուսաւոր սենեակներով. դռները, պատուհաններն ու առաստաղը շինուած էին իսկական ընկուզենուց, իսկ արդուկարդը և կահ-կարասիքը—բոլորը մետաքս, թաւիչ, չղարչ և բրոնզ արտասահմանից:

Որպէս զի սենեակներին և պատշգամբի պատերն աւելի լաւ փայլէն, մօքրել են 30,000 հաւկիթի սպիտակուցով, և այդ օրը Շուշում Տիգրանի ծնուած սենեակումն են կայցրել առաջին պատասաւը, որ նրա հայրն ուղարկած է եղել Լայպցիգից:

Տիգրանի ծնուած օրը նրանց տան լայնատարած բակն ուղտերի քարվան է մտել բեռնուած ոսկով ու արծաթով, որ Նազարեանները փոխադրում էին արտասահմանից և Մոսկուայից Պարսկաստան՝ պարսկական դրամ կտրելու համար:

Սենեակի նոր սլաստառի հոտից երեխան ուշաթափուում է. ուստի չսպասելով եօթ օրուան և իրենց սոսնձային կնքահօր քաղաք ժամանելուն, շտապում են

կնքել նրան, որ սատանի փայ չլինի, և ապա տեղափոխում ուրիշ սենեակ, ուր նա կազդուրւում է: 8-րդ օրը քաղաք է հասնում կնքահայրը և նրա պատուին կնուսքի հանդէսը կատարւում է նորից: Սակայն, ըստ տեղական սովորութեանց, Նազարեաններն ունէին և թուրք քրիմա, որ նոյնպէս իրն է պահանջում. սա ևս քառասուն օր շարունակ խոնչաներով քաղցրեղէններ ու նուղլ և քառասուն գլուխ շաքար է ուղարկում, որ ամեն օր բաժանւում է եկող-գնացողին. ապա քառասներորդ օրը քրիման օրօրոցի վրայ կախելու համար բերում է թիւիսմներ և մի շարք յուրունքներ կազմուած հին դրամներից, որոնց մէջ կային շատ նշանաւոր և հագուազիւտ հայկական դրամներ Տիգրան թագաւորի ժամանակից:

Տիգրանի մայրն ուխտում է մի ամբողջ տարի չհամբուրել իր երեխային, չկտրել նրա գլխի մազերը և պահել նրան աղքատ երեխաների. նման և իր այդ ուխտը կատարում է սրբութեամբ: Նրա երեխան դառնում է մի տարեկան, նրան տանում են Տիգրայտ սրբատեղին, շրջակայ գիւղերի երեխաներին և կանանց բաժանում են այդ օրուայ առիթով երեխայի համար կարած շատ թանկագին շորեր, մատագներ մորթում, խնձոյքներ սարքում, երեխայի մազերը կտրում, սրբին ղուլ (գերի) անում և վերադառնում Շուշի:

Հագիւ երեխան սկսում է թոթովել, նրան՝ չորս տարեկան՝ տալիս են Հախունց Տէր-Վարապետի դպրոցը. Այդ օրուանից Տիգրանն առաւօտ-երեկոյ եկեղեցի է գնում, ամեն չաբաթ նրա համար մետաքսի գոյնզգոյն ժամաչապիկներ են կարում, որ տեւում է մինչև նրա 8 տարեկան դառնալը: Թաչը ջրից հանել, տեղի-անտեղի բեմի վարագոյրը քաշել՝ եկեղեցու երէցփոխը նրա արտօնութիւնն էր դարձրել: Անթիւ անդամ կուլաներով Տիգրանն

փրենց տանից ուսով ջուր է կրել Ղազանչեցոց եկեղեցու շինութեան համար:

Նոթ տարեկան հասակում Տիգրանին Տէր-Վարապետի մօտից տեղափոխում են Պարիզից նոր եկած Յովսէփ Թառումեանի դպրոցը, ուր աւանդւում էր ֆրանսերէն լեզուն. աշակերտներին սովորեցնում էին, ի միջի այլոց, մարմնամարզութիւն, մօմից զանազան պտուղներ չինել և լուսանկարչութիւն:

Ութ տարեկան հասակում Տիգրանին տեղափոխում են նշանաւոր լեզուագէտ Գալուստ վարդ. Փափագեանի դպրոցը, ուր հայր սուրբն իր շատ սահմանափակ թուով (ընդամենը 12 հոգի) աշակերտներին սովորեցնում էր հայերէն (գրաբար), ֆրանսերէն, գերմաներէն, իսկ Կոստ. Տէր-Աստուածատրեանը („Горе отъ ума“-ի թարգմանիչը)—ռուսերէն:

Տասը տարեկան հասակում Տիգրանը թարգմանում էր ֆրանսերէնից հայերէն և հայերէնից ֆրանսերէն Աստուածաշունչը, Հոմերոսը, Տելեմաքը և այլն:

Տաս մէջ նրա դաստիարակներն էին նկարիչ Ստեփաննոս Ներսէսեան (Սահակ եւ Մեսրոպ պատկերներ ի հեղինակը), Պետրոս Շանչեան, Պերճ Պոսչեան, Գաբրիէլ Մուրադեան (Մելքիսեդէկ արքեպիսկոպոս) և քեռակինը՝ Մարիամ Հախումեան—մի խելացի, եռանդուն, լուսամիտ կին, որի ընթերցարանն այդ ժամանակ ստանում էր մայրաքաղաքների շատ նշանաւոր հանդէսներ և պարբերական թերթեր:

Տիգրանի հայրը Պոլսից և Վենետիկից շարունակ ուղարկում էր հայերէն լեզուով լոյս տեսնող բոլոր հրատարակութիւնները իւրաքանչիւրից մի քանի օրինակ, իսկ Խրիմեան Հայրիկի Արծուի Վասպուրականը և Ծիլն Աւարայրին շատ օրինակներ: Վասպուրական Արծուին նա նուիրել էր, ի միջի այլոց, մի մամուլ և օժանդակել

ներա հրատարակութիւններին: Տատեանները օժանդակութեամբ վնաստիկցիւնների հրատարակած հայերէն երկրագունդը և ատլասներից Նագարեաններն ունէին երկ-երկու օրինակ, որ յետագայում Տիգրանն ուրիշ շատ թանկագին գրքերի և հանդէսների հետ նուիրեց Ղարաբաղի թեմական դպրանոցին: Նրանց տանը մինչև 1868 թուականը կարելի էր գտնել աշխարհումս հայերէն լեզուով լոյս տեսած բոլոր հրատարակութիւններն անխտիր:

Հօր մահից յետոյ Տիգրանին հանեցին Փափագիւան վարդապետի մօտից և տուին Շուշու դաւառական դըպրոցը, որը շուտով վերածուեց քաղաքային: Առաջին դասարանի աշակերտ, յաճախ նա ֆրանսերէն դասեր էր տալիս չորրորդ դասարանցիներին ուսուցչի բացակայութեան ժամանակ:

Երկրորդ դասարանումն էր, որ նրա երկու շարադրութիւնները—«*Համբաղուզնեց Գրիգորի տան հրդեհնը*» և «*Շուշուց Թթու ջուրը*»—տեսուչը կարգաց բոլոր աշակերտների առաջ և այն ժամանակուայ Կովկասի ուս. չրջանի հոգաբարձու Նանովսկու կողմից, որ այդ ժամանակ Շուշի էր եկել, պարգևատրեց նրան երկու զրքով:

Սկզբում Տիգրանին շատ էին հետաքրքրում աստղաբաշխութիւնն ու բնական գիտութիւնները, մանաւանդ քիմիան: Պետերբուրգից բերել էին տուել նրա համալր քիմիական կարէնետ, որն աւելի հարուստ էր, քան դըպրոցինը:

Սակայն դպրոցը դեռ չաւարտած, Տիգրանը սիրահարուեց քաղաքատնտեսութեան վրայ, թողեց քիմիան և նրա սիրելին դարձան Լասսալ, Ադամ Սմիտ, Պրուդոն, Երեսպեր և այլն:

Տիգրան Նագարեանի անունը որոշ չափով կապուած է Շուշու հայ բեմի հիմնարկութեան հետ:

60-ական թուականների սկիզբներին Չմշկեան, Ամերիկեան, Մանդինեան գնացել էին Շուշի և ներկայացումներ էին տալիս: Տիգրանին, որ այն ժամանակ հազիւ 5 տարեկան էր, տանում էին թատրոն: Ներկայացումներն այնքան մեծ տալաւորութիւն են թողնում նրա վրայ, որ նա իր ընկեր և ազգակից երեխաների հետ տանը շարունակ թատրոն էր խաղում: 'Իրանից երկու տարի յետոյ նրա քեռու մեծ տղան՝ Նիկոլայ Հախումեան, որ այդ ժամանակ ուսանում էր Թիֆլիսի գիմնազիայում, խաղում է Շուշանիկ ողբերգութիւնը Չմշկեանի և այլոց հետ: Սա գրում է այս մասին Տիգրանին: Վերջինս այնքան է հրապուրւում, որ վճռում է ինքն էլ խաղալ նոյն պիէսը Շուշում: Քեռու տղան ուղարկում է Թիֆլիսից Շուշանիկը և 1868 թուին խաղացւում է այդ պիէսը Համբարձումադա և Մնացական Հախումեանների տան ընդարձակ, խաչաձև դահլիճում ղեկավարութեամբ Մնացական Հախումեանի (Պետրովսկիյ աղագեմիայի ուսանող) և ուստա Աւագի (Թառումեանց, մի շնորհալի նկարիչ, Այվազովսկու երբեմն ընկերակից, բայց կատարելալ մի դերովիչ, իդէալիստ և ազգասէր): Բոլոր մասնակցողները 8—13 տարեկան տղաներ էին, ի միջի այլոց՝ վաղաթառամ չնորհալի երիտասարդ, թեմական դպրանոցի աշակերտ Ադամալ Ադամալեան, որ կատարում էր Վարդանի դերը, Սամսոն Չերքեզեան—Մերուկ ծառայ: Աղջկանց դերերը նոյնպէս կատարում էին տղերքը—Ալէքսանդր Խանդամիրեան, Տիգրան Ֆուսանգիւեան, Նիկոլայ Հախումեան. վերջինս կատարում էր Շուշանիկի դերը:

Այդ օրուանից թատրոնը Տիգրան Նագարեանի հոգսն ու զբաղմունքն է դառնում: Հօր մահից մի երկու

տարի յետոյ, դեռ դպրոցը չաւարտած, նա բոլորովին անձնատուր է լինում այդ գործին. հազիւ 15 տարեկան պատանի, նա ժողովում է իր չուրջը նախկին դերասաններին, խորհրդակցում ուստա Աւագի հետ և սկսում ընդարձակել բեմը: Մեծ պաստալ ընթացքում ուստա Աւագը նկարում է նոր վարագոյր՝ Ոգի Հայաստանի, որը կլանում է շատ տասնեակ ֆունտ ձէթ և քաջաղլոս (հողանդական) զուտ ոսկիներ: Ոսկին գործադրուած էր Հայաստանի Ոգու ապարանջանի և սգաւոր Հայաստանի թագի համար: Շքեղ էին և գեկորասիօնները:

Ներկայացումների երկրորդ սերին սկսուեց Վառդանաց պատերազմով: Առաջին գործողութեան մէջ Տիգրան Նազարեանը դեր չէր ստանձնել, որպէս զի հիւրերին ընդունէր. 2-ում կատարեց Վահան Ամատունու, 3-ում Ղևոնդ երէցի, 4-ում Յովսէփ կաթողիկոսի, իսկ 5-ում Ծերուկ Ծառուկի դերը: Իրամայից յետոյ ներկայացուեց էս էլ քի մոցիփուքին վողըվիլը, որի մէջ Տիգրանը կատարում էր քաջալ Կարապետի դերը:

Թատրոնը գրաւել էր մեծ հասարակութիւն: Ներկայ էին շատ թուրք խանդաղէներ և բէգեր, որոնց կանանց համար պատրաստուած էին հասարակութիւնից բաժանուած օթեակներ:

Այդ օրուանից թատրոնը հիմք բռնեց Շուշում: Տիգրան Նազարեանն իր ընկերներով, նուագածու Իսնիլուկն իր խմբով, ուստա Աւագն իրայիններով միատեղ շարունակում էին ներկայացումները կանոնաւորապէս ամսական 2—3 անգամ:

Սակայն մի միջադէպ առ ժամանակ սառնեցրեց նրան թատրոնից:

Քաղաքային դպրոցի տեսուչ Նիկիտինը առաջարկեց նրանց միանալ ռուսների հետ և միասին խառն ներկայացումներ տալ հայերէն և ռուսերէն, որովհետև զուտ

ռուսերէն ներկայացումներին ժողովուրդ չէր յաճախում: Ուրախութեամբ ընդունուեց ռուսների առաջարկը: Կազմուեց տեղական ռուս պաշտօնեաներից, նրանց կանանցից և աղջիկներից մի մեծ խումբ և միացաւ հայերի հետ, որով եղան մօտ 40—50 հոգի: Սկզբում գործը շատ հարթ էր գնում, երբ խմբի մէջն էր գաւառական բժիշկ լեհ Վերթիկցիին: Ժողովուրդը սիրով յաճախում էր թատրոն: Սակայն մի տարի չանցած՝ ռուսները հայերին առաջարկեցին Ոգի Հայաստանի ձիթանկար վարագոյրը փոխարինել մի ոչինչ չարտայայտող նոր վարագոյրով: Հայերը զիջեցին: Բայց ոտնձգութիւնները շարունակուեցին. ռուսներն առաջարկեցին հայերէն պատմական պիէսներ այլ ևս չխաղալ, այլ վողըվիլներ:

Գարնանը, հէնց այն տարին, երբ Տիգրան Նազարեանը քաղ. դպրոցի աւարտման վկայական պիտի ստանար, տեսուչ Նիկիտինը մի նոր նման առաջարկ արեց հայ թատերասէրներին. Նազարեանը, իբրև պարագլուխ վերջիններս, դիմադրեց և թատրոնի բանալին գրպանը դրեց, յայտարարելով որ ընկերակցութիւնը լուծուած է: Քննութիւնները վերջացան և տեսուչը Տիգրան Նազարեանի ատեստատի մէջ ռուսերէնից 3 նշանակեց: Մի փոքր անց ռուսներն առաջարկեցին վերակազմել ընկերութիւն, բայց հայերն ընդ միշտ կտրեցին նրանց հետ յարաբերութիւնները:

Որպէս զի թատրոնի ազգային գոյնը չխախտուի, հայերը բեմը մի փոքր ուշ տեղափոխեցին թեմական դպրանոցի երկու դահլիճները, որոնց միջի պատը քանդեցին: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի թեմական առաջնորդն էր Արիստակէս վարդապետ Սեդրակեանը: Սա սիրով թոյլատրեց դպրանոցի երկու դահլիճները հայ թատերասէրների տրամադրութեան տակ դնել: Տեղափոխեցին այդտեղ 40 ձեռք թատրոնական զգեստներ, բաւակա-

նաչափ դեկորասիօններ և Ողի Հայաստանի վարագոյրը: Սակայն պաշտօնական հրաման եկաւ, որով արգելոււմ էր այդ վարագոյրը կախելու նաեւ դպրանոցի բեմի վրայ: Խուճբը ցրուեց: Առձեռն մնացած 50 բուր. դրամը չգիտէին ինչ բանի գործագրել. վերջը վճռեցին այդ փողը տալ ուստա Աւագին, որ նկարէ հանգուցեալ ընկերակից թատերասէրների յիշատակին Յիսուս մտորումների մէջ (չարչարանքից առաջ Գեթսեմանի այգում աղօթելիս) պատկերը: Թատերասէրները գրեցին իրենց ազգանուններն այդ պատկերի տակ, որն աւագ հինգչաքթի օրը հանդիսով օծուեց և կախուեց Ղազանչեցոց հկեղեցում, ուր մինչև այժմս էլ կախուած է:

Յետագայում Տ. Նազարեանի ազգական գեռահատ օրիորդները կամեցան աչակերտական-ընտանեկան մի ներկայացում տալ և հրաւիրեցին նրան իրենց առաջնորդելու: Բեմը սարքուեց տիկին Ղումաշ Թառումեանի տանը: Ներկայացուեց Աբովեանի Պարապ վախսի խաղալիքը և մի ուրիշ պիէս: Սակայն Տիգրան Նազարեանը դժգոհ մնաց այդ ընտրութիւնից, որ արել էր իւրը (որովհետև ուրիշ յարմար պիէս չէր գտել) և նոյն իսկ այդ մասին ինքը մի քննադատական էր ուղարկել Մշակին: Այդ բանն առիթ եղաւ նրան մի գիշերում գրելու ձրպատրդ բոլադ կտրի, Ղալի աղաքնեաւն պատկերները: Այս պիէսն ընկերական շրջանում հաւանութիւն գտաւ, բայց հեղինակը թոյլ չտուեց ներկայացնել: Շատ ուշ այս պիէսը տպագրուեց Թիֆլիսում Տիգր ասորագրութեամբ և շատ անգամ խաղացուել է Շուշում, ի միջի այլոց 1893 թուին՝ Շուշու թատրոնի 25-ամեակին:

Ղառաբաղի թեմական դպրանոցի փայլուն օրերն էին: Շուշի էին հաւաքուած Ղազարոս Աղայեան, Ալէքսանդր Յովհաննիսեան, Կարապետ Էդիլխանեան, Սամուէլ Գիւլզադեան՝ իբրև ուսուցիչներ և Սեդրակ Մանդինեան՝ իբրև տեսուչ, Վասակ Պապաշանեանի տեղ: Թեմական տեսուչն էր այժմ Վահան վարդապետ Տէր-Գրիգորեան:

Տեղական երիտասարդութիւնը սերտ յարաբերութիւն ունէր ուսուցչական այդ ընտիր խմբի հետ:

Նուում էր մտաւոր կեանքը: Ամեն մէկը ձգտում էր իւրովսանն ծառայած լինել ազգի մտաւոր առաջադիմութեան գործին:

Հախումեան ամուսինների (Տ. Նազարեանի քեռու և քեռակնոյ) հիմնած Մարիամեան օրիորդական դպրոցը շատ հալածանքների ենթարկուելուց յետոյ (Խորէն վ. Ստեփանէ տեսուչ) վերածուել էր քաղաքային Մարինեան դպրոցի, բայց հայ ազգային օրիորդաց դպրոցը չուտով ընդհանուր ուժերով վերածնուեց, և Տիգրան Նազարեանը մի շարքով մէջ տեղափոխել տուեց այդտեղ քաղաքի շատ աչքի ընկնող բնտանիքների աղջիկներին:

Բժիշկ Առստամեան, ուսուցիչ Ալէքսանդր Յովհաննիսեան և Տիգրան Նազարեան 60-ական թուականների շատ ճոխ գրադարանը, որ մոռացութեան էր տրուած, նորից կարգի բերին և ընդարձակեցին: Մեծ արագութեամբ բացուեց տեղական երիտասարդութեան ախորժակը դէպի ընթերցանութիւն:

Սիմէօն Հախումեան ձեռնարկեց Գործ ամառքի հրատարակութեան, իսկ Տիգրան Նազարեան հիմնեց Հրատարակչական գրասենեակ, որի առաջին հրատարակութիւնն եղաւ Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեանի Գնաւ Խօսնակը 1879 թուին: Ապա Տիգրան Նազարեանը տպեց իր թարգմանութեամբ Պոգնանի ուսուցչի օրագրից Հ. Սեւեակիչի պատմութեամբ, որով, եթէ չենք սխալուում, առա-

ջինն եղաւ, որ հայերին ծանօթացրեց լեհ նշանաւոր գրողի հետ: Այս ընտրութիւնը միեւնոյն ժամանակ ցոյց է տալիս, թէ դեռես այն ժամանակ ինչ հայեաջք էր կազմակերպել իր համար Տիգրան Նազարեանը գեղեցիկ գրականութեան և մանկավարժութեան մասին: Դրանից յետոյ նա հրատարակեց Ալֆոնս Դոդէից Երկու մանրավէպ, ապա Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանի (վերջը Տմբլաչի Խաչան) անդրանիկ գիրքը՝ Ղրլըցե կընանոց պընը փեռակը:

Շուշուց Տիգրան Նազարեանը թղթակցում էր Մշակիին և Մեղուիին Շուշուցի և Արցախեցի ստորագրութիւններով, աշխատակից անդամ էր Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչութիւնները Շուշուի եղած ժամանակ տարածում էր մեծ քանակութեամբ, նոյնպէս Մշակ և Մեղու լրագիրները, ինչպէս և այլ գրքեր:

Բացի դրանից, աջակցում և առաջնորդում էր Ղաւարաղ այցելող եւրոպացի տուրիստներին և լրագրողներին: Այդ ժամանակները, ի միջի այլոց, Շուշուի էր եկել «Tour de monde» հանդէսի խմբագրուհի տ. Սերէն. Տ. Նազարեանի աջակցութեամբ նա հանեց Շուշու և շրջակայքի լուսանկարները, որոնք նախ տպագրուեցին յիշեալ հանդէսի մէջ և ապա լոյս տեսան առանձին գրքով:

1881 թ. նոյեմբ. 18-ին Տ. Նազարեանը մշտապէս տեղափոխուեց Թիֆլիս, ուր և 1883 թ. հիմք դրեց Աղբիւրին: Սկզբում նա վարում էր գանձապահի օգնականի և ապա գանձապահի պաշտօն այդ ժամանակները Թիֆլիսում նոր հիմնուած Քաղ. Վարկի Ընկերութեան մէջ, որի նպատակներից մէկն էր արդիւնքի մի մասը յատկացնել հայոց թատրոնի ապահովութեան գործին: Վերջինս յայտնի է, այդ ընկերութեան հիմնադիրները՝ իշխ. Ն. Ամատունի, Ա. Յովհաննիսեան, իշխ. Կ. Բահրութեան և այլք կազմում էին թատրոնի կոմիտէն, որի գործու-

նէութիւնն ընդգրկում է Թիֆլիսի հայոց թատրոնի ամենամեծ նախապետ ժամանակաշրջանը: Տ. Նազարեանը միեւնոյն ժամանակ հաշիւները վերաստուգողի պաշտօն էր կատարում Իւխ. Ջորջաձէ և Ընկ. Ֆիլմայում, որի տէրերն էին Բալաբէկ Մելիք-Ղաւարաբեօղեան, Մարկոս Դոլուխանեան և այլք: Այնուհետեւ, երբ Աղբիւրի հրատարակութեան գործն ընդարձակուեց, նա թողեց այդ մասնաւոր պաշտօնները և ամբողջովին նուիրուեց Աղբիւրին:

1887 թ. Տ. Նազարեանը գնաց Պետերբուրգ, որտեղ, ի միջի այլոց, ծանօթացաւ թղթի նշանաւոր գործարանատէր Վարգունիներին հետ և նրանց հետ պայմանաւորուելով Թիֆլիսում բաց արեց թղթի և գպրոցական ու գեղանի առարկաների պահեստ, որտեղից տեղական հրատարակիչներին էօան և ընտիր թուղթ էր մատակարարում: Այս պահեստը երկար դիմանալ չկարողացաւ և փակուեց, որովհետեւ գնորդները նրան ծանր պարտքերի տակ ձգեցին:

1889 թ. Տ. Նազարեանը, փխլ Սիմոնի հրաւերով, գնաց Պարիզ մասնակցելու ցուցահանդէսի առիթով այնտեղ գումարուած գրականագէտների կոնգրեսին: Վերադարձին մի ընդարձակ ուղևորութիւն կատարեց Եւրոպայում, այցելելով, ի միջի այլոց, Ս. Ղազար և Վիէնն, որտեղ Միսթարեան միաբանութիւնը պատուեց նրան մի հանդիսաւոր ճաչկերոյթով: Եւրոպայից նա բերեց իր հետ տպագրական մի ընտիր միքինսոյ և տառեր Թիֆլիսում նոր բացած Արօ տպարանի համար, որը, սակայն, Յ տարուց յետոյ ստիպուած հղաւ վաճառել պարտքերի պատճառով:

1890 թ. հիմնեց Տարագ պատկերազարդ շաքաթաթերթը, որը Աղբիւրի հետ միասին տարածուած էր շքեղ պրեմիաներով: Տարագին կից հրատարակում էին առաջին անգամ հայոց մէջ Պարիզի մոդաներ: Տարագը իբրեւ-

շարաթաթերթ գոյութիւն ունեցաւ 16 տարի. ներկայումս նա հրատարակում է ամիսը մի անգամ:

1892 թ. յունուարի 1-ից Տ. Նազարեանը սկսեց հրատարակել նաև ռուսերէն ամենօրեայ էջան լրագիր՝ АНОНСЪ, որ տարածւում էր գաւառական թերթի համար նոյն իսկ մեր ժամանակում անհնաւատարի մի թուով— օրական 12,000 օրինակ (հատ 2 կոպ.): Այս թերթը սակայն գոյութիւն ունեցաւ միայն 1¹/₂ տարի. դադարեց Գ. Միրզոյեանի և Ս. Լիսիցեանի կապարի ժամանակ (Տես սոյն զրքի մէջ «Աղբիւր 25 տարում») և դադարումից յետոյ կառավարութիւնն այլ ևս թոյլ չտուաւ Տ. Նազարեանին նրա վերստին հրատարակումը:

Գրեթէ ամեն տարի գնալով Պետերբուրգ և Եւրոպա, Տ. Նազարեանն ընդարձակում է իր յարաբերութիւնները եւրոպացի լրագրողների, արուեստագէտների հետ, ուսումնասիրելով գլխաւորապէս տպագրական-հրատարակչական գործը: 1891 թ. Ռուսիայում յայտնի նշանաւոր հրատարակիչ Գերման Հոպպէն Տ. Նազարեանին արդիւնաւոր պաշտօն է առաջարկում իր հրատարակչական ընկերութեան մէջ, առաջարկելով նմանապէս որ Աղբիւրի ու Տարագի հրատարակութիւնը տեղափոխէ Պետերբուրգ: Առաջարկուած պայմաններն ըստ ամենայնի ձեռնառու էին, սակայն Տ. Նազարեանը չընդունեց, չկամենալով իր թերթերը տեղափոխել Թիֆլիսից՝ հայտութեան կենտրոնից:

1895 թ. Տ. Նազարեանը գնաց Պետերբուրգում բացուած տպագրական գործերի համառուսական ցուցահանդէսը, ուր մասնակցեց Մեծ Իշխան Կոնստանտին Կոնստանտինովիչի հովանաւորութեան տակ գտնուած մամուլի գործիչների համաժողովին, որի նիստերը տեղի էին ունենում բանաստեղծ Մայկովի նախագահութեամբ: Յուշահանդէսում Տ. Նազարեանը պարգևատրուեց գովասա-

նական վկայականով Տարագը չբեղ հրատարակելուն համար: Համաժողովն ընտրեց 12 հոգուց բաղկացած մէյնաձեռնաժողով զբաղնական կանոնադրութիւնը բարեփոխելու համար. այդ 12 հոգու մէջ էր և Տ. Նազարեանը:

1890 թ. տեղի ունեցաւ Գրիգոր Արծրունեւ յորեւանը Տ. Նազարեանի նախագահութեամբ: Այս յորեւանը սարքելով Տ. Նազարեանը հակառակորդների մի մեծ բանակ վաստակեց իր դէմ պահպանողականներից: Վերջիններիս պարագլուխներից մէկը՝ Արգար Յովհաննիսեանը, որ մինչև այդ ժամանակ չատ բարեկամ էր Տ. Նազարեանի հետ, Արծրունեւ յորեւանից յետոյ այն աստիճան թշնամացաւ, որ լրագրական բանակիւր հասցրեց դատարանի: Տ. Նազարեանը Ա. Յովհաննիսեանի դէմ գրած իր մեղադրանքի 16 կէտերը հաստատեց, իսկ Յ-ի համար վիճակներ չուներալով (այդ 3 կէտերը մասնաւոր ընդթ ունէին), դատաւարութեց 40 օրուայ բանտարկութեան: Նրան առաջարկուեց պատժից ազատուելու համար ներողութիւն խնդրել Ա. Յովհաննիսեանից. բայց նա իրեն արգար համարելով չհամաձայնեց և 1898 թ. մարտին գնաց Մետեխի բանտը: Այստեղ նա ուսումնասիրեց բանտարկեալների կեանքը և այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքը յետագայում տպուեց Տարագում *Դմնամակները օրիորդ Յուսիկեանին* վերնագրով և *Ռադամէս* ստորագրութեամբ: Բացի դրանից նա կարգի դրեց բանտի գրադարանը, որի համար նորանոր գրքեր ընծայարեից: Բանտում նա թարգմանեց Նեմիլովիչ-Պանչենկոյի Անուն գիշերներ պատմուածքը, որը տպագրուեց Տարագում, և Զոլայի նշանաւոր Ժեմիմալը, որ այն ժամանակ արգելուած էր Ռուսաստանում:

Տ. Նազարեանն իր երիտասարդութեան ամենալաւ տարիներն անցկացրեց շարունակ հիւանդութեան մէջ:

(Չղային հիւանդութիւն, որ առաջացել էր ոյժերի չափազանց լարումից), այնպէս որ ամեն տարի հարկադրուած էր լինում զնալ Եւրոպա: Նա պտտել է աւստրիական, շվեյցարական և գերմանական շատ սանատորիաներ ու կուրորտներ, լիովին ուսումնասիրել է այն տեղերի ռեժիմն ու կենցաղը: Այս ուղևորութիւնների ժամանակ բացի այն, որ գտել է իր առողջութիւնը, այլ և այն անգնահատելի օգուտն է ստացել, որ ներս բարեկամութիւն է հաստատել եւրոպացի շատ գրականագէտների, հասարակական և քաղաքական գործիչների հետ: 1895 թ., Սասունի կոտորածից յետոյ, նա ամենամբ միջնորդութիւններ է յարուցել հայազգի դեսպաններ և դիպլոմատներ Նուբար-փաշայի, Նարիման-խանի և Մեքլում-խանի մօտ, ապա տեսակցութիւններ է ունեցել օտար հրապարակասիւսների և քաղաքական գործիչների հետ Վիէննում, Պարիզում և Լոնդոնում: Հետաքրքրուողները մանրամասնութիւնները կը գտնեն այդ ժամանակուայ Տաւազում: Խրիմեան կաթուղիկոսի կողմից նա յորդորի մի կոնգակ տարաւ Եգիպտոսի մի նիստը նախագահ Նուբար փաշային, որ սա դիւանագիտական միջամտութիւն կազմակերպէ կոտորածների առաջնառնելու նպատակով: Վիէննի պարսից դեսպան Նարիման-խանը դիմումներ արաւ ռուսաց արտաքին գործերի մի նիստը Լոբանով Ռաստովսկուն, նկարագրելով կոտորածների հեռանկարը և ռուսահայերի հարկադրուած քայլերը, որոնք անխուսափելի պիտի լինէին, եթէ կոտորածները չզաղարեցուէին: Բացի սրանից Նարիման-խանի աղջիկները և այլք կրակոտ յօդուածներ տպագրեցին եւրոպական թերթերում, հասարակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով Հայաստանում կատարուող եղեռնագործութեան վրայ: Նոյն այդ ժամանակները Տ. Նազարեանը պարաբաղցի հայ կանանց կողմից տաճկահայ կանանց

ձեռքով գործուած սպիտակ նուրբ բրդէ դերիացու շալ մատոյց Պարիզում նշանաւոր կին-հրապարակախօս տ. Ադան Ժուլիէտին, հայցելով նրա ջերմ պաշտպանութիւնը հայկական դատին:

Վստահօրէն կարելի է ասել, որ ռուսահայ գործիչների մէջ չկայ մի ուրիշը, որ այնքան ծանօթ լինի եւրոպական գործիչների լայն շրջաններում, որքան Տ. Նազարեանը:

1904 թ., երբ Վիէննում կատարուած էր Միջազգային Մամուլի Դաշնակցութեան տասնամեակը, Տ. Նազարեանը միակ հայն էր, որ հրաւիրուեց մասնակցելու այդ հանդէսին իբրև անդամ յիշեալ Դաշնակցութեան: Այնուհետև նա մասնակցեց նոյն Դաշնակցութեան հերթական կոնգրէսներին 1905 թ. Լիէժում (Բելգիա) և 1907 թ. Բորդօյում (Ֆրանսիա):

Սոյն 1908 թ. Լիսբոնում (Պորտուգալիա) բացուեց Գրականութեան, Արուեստի եւ Խաղաղութեան ցուցահանդէս, ուր Տ. Նազարեանի ջանքերով կար և հայկական բաժին գրականութեան վերաբերմամբ: Տ. Նազարեանն այդ բաժնում ցուցահանելու համար Թիֆլիսից ուղարկել էր մեր մատենագիրների երկերից մի-մի հատոր և նրանց լուսանկարները: Յուցահանդէսը փակուելուց յետոյ նրա բոլոր բաժինները, ուրեմն և հայկական բաժինը, դառնում են Պորտուգալիայի ազգային մատենադարանի սեպհականութիւն: Յուցահանդէսը հայկական բաժնով հարստացնելուն համար Տ. Նազարեանն ընտրուեց Գրականագէտների, Արուեստագէտների եւ Խաղաղութեան միջազգային ընկերութեան պատուաւոր անդամ, որպիսի կոչման արժանացած են եւրոպացիներից Զուգերման, Կարմէն Սիլվա, Հաուսլոման, Բիերնսոն, Ֆլամարիօն և այլք, իսկ ռուսներից միմիայն Տալստոյ և Մաքսիմ Գորկի:

1906 թ. Տ. Նազարեանը Աղբիւր-Տառազի խմբագրութեան կից բացեց Մամուլի բիւրօ և Գրական-գեղագիտական Սալօն ընդարձակ ընթերցարանով:

Առանձին յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ կանանց Չֆնաղ գրաշարանոցը, որով Տ. Նազարեանն առաջին անգամ փորձ արաւ (1904 թ.) կանանց վարժեցնելու գրաշարութեան: Այս գրաշարանոցը, ուր ուսանում էին 8 կին և աղջիկ, դժբաղդաբար երկար դոյութիւն չկարողացաւ ունենալ տղամարդ-գրաշարների կողմից յարուցուած արգելքների և սպառնալիքների պատճառով:

Բացի մասնաւոր շատ բարեգործութիւններից, Տ. Նազարեանը նուիրաբերել է 1) 1000 ռ. գրքեր և պատկերներ 1891 թ. Կովկասի Հայոց Բար. Ընկ. տասնամիակի առիթով, 2) 500 ռ. գրքեր և պատկերներ Հայուհեաց Բար. Ընկ. տասնամիակի առիթով, 3) 1000 ռ. գրքեր և պատկերներ 1892 թ. խոլերայից վնասուածներին օգտին վաճառուելու համար, 4) 1000 ռ. գրքեր և պատկերներ Ռուսաստանի սովիակների օգտին: Բացի սրանից, Պուշկինի, Լերմոնովի և այլ յորեկանների առիթով հարիւրաւոր գրքեր և պատկերներ է նուիրաբերել դպրոցական աշակերտների, գրադարանների, զիւղական համայնքների: 1904 թ. խմբագրատան մէջ բացեց գեղագիտական առարկաների ցուցահանդէս Կարմիր Խաչի ընկ. օգտին:

Ստորև առաջ ենք բերում Տ. Նազարեանի հրատարակած գրքերի և պատկերների ցանկը, որից երևում է, որ նա սոսկ իր անհատական ուժերով հրատարակչական գործում արել է այնքան, որքան ոչ մի անհատ չի արել մեզնեւ մինչև այժմ:

Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I. Պատրերական

1. Աղբիւր ամսագիր I տարի	1883 թ.
» II »	1884 »
» III »	1885 »
» IV »	1886 »
» V »	1887 »
» VI »	1888 »
» VII »	1889 »
» VIII »	1890 »
» IX »	1891 »
» X »	1892 »
» XI »	1893 »
» XII »	1894 »
» XIII »	1895 »
» XIV »	1896 »
» XV »	1897 »
» XVI »	1898 »
» XVII »	1899 »
» XVIII »	1900 »
» XIX »	1901 »
» XX »	1902 »
» XXI »	1903 »
» XXII »	1904 »

Աղբիւր ամսագ. XXIII տարի	1905 թ.
» » XXIV »	1906 »
» » XXV »	1907 »
» » XXVI »	1908 »
2. Տարագ I տարի ամսաթիւերթ	1890 »
» II » շաբաթաթիւերթ	1891 »
» III » »	1892 »
» IV » »	1893 »
» V » »	1894 »
» VI » »	1895 »
» VII » »	1896 »
» VIII » »	1897 »
» IX » »	1898 »
» X » »	1899 »
» XI » »	1900 »
» XII » »	1901 »
» XIII » »	1902 »
» XIV » »	1903 »
» XV » »	1904 »
» XVI » »	1905 »
» XVII » »	1906 »
» XVIII » Գեղափոխիկ	1907 »
» XIX » ամսաթիւերթ	1908 »
3. Анонсъ օրագիր I տարի	1892 »
» » II »	1893 »
4. Առողջապահական	} Զանազան տարիներ ըստ իբրեւ յաւել- ուածների:
5. Պարիզի մողաներ	
6. Իլլիստրասիոն	
7. Դաստիարակ	
8. Աղբիւրի Բ. քաժին	

II. Գ ր ք Ե ր

(Երեւանների եւ ժողովրդ. ընթերցանութեան համար)

1. «Քնար Խօսնակ» հեղ. Ն. Տէր-Աւետիքեանի
2. «Պօզնանի ուսուցչի օրագրից» Սենկելիչի
3. «Երկու մանրավէպ» Ալֆոնս Դոդէի
4. «Սոխակ և խոզարած» Անդերսէնի
5. «Հարս և սկեսուր» Դիկէնսի
6. «Ղըլըցէ կընանոց պընըպէչակը» Կ. Կ. Մելիք-Շահնա-
զարեանի
7. «Երեխաները և նրանց բարեկամները» (պատկերա-
գարդ), փոխադր. Գ. Գաֆեանի
8. «Փայտաչէն խրճիթից սպիտակ տունը» Գարֆիլդի,
(պատկերագարդ) անգլ. փոխադր. Սիսօնայի
9. «Ժան Բատիստ Լիւլիի մանկութիւնը», փոխադր.
Տ. Յովհաննիսեանի
10. «Հսկայ մըջիւնը» (պատկերագ.) Աւենարիուսի
11. «Ոսկի ձկնիկ» Պուչկինի
12. » » » II հրատ.
13. «Մշակուած և անմշակ ծառի կեանքը» (պատկերագ.)
Կ. Կ. Մ.-Շահնազարեանի
14. «Չարածճի Սրամի արկածները» (պատկերագ.) փո-
խադր. Ա. Սարգսյանի
15. «Ֆրիդեօֆ դիւցազն» (պատկ.) Աւենարիուսի
16. «Արեգնազան» Ղ. Աղայեանի
17. «Տօրք Անդեղ և Հայկանուշ գեղեցիկ» Ղ. Աղայեանի
18. «Ճաշակ» Ա. Եղիկեանի
19. «Եւրոպա» Լէօպարտի
20. «Տեղագրական նամականի» Ն. Տ.-Աւետիքեանի
21. «Արեւելեան վիպաչխարհ» (պատկերագարդ) փոխադր.
Փ. Վարդանեանի

22. «Բասկական լեզենդա» Արտիւրօ Կամպանի
23. «Գիւլէ» Յակ. Ղազարեանի
24. «Գալիա» փոխադ. Ս. Հախումեանի
25. «Աղա Մամէդ շահր Շուշում» Հ. Առաքելեանի
26. «Մինը այսպէս, մինը այնպէս» Բաֆֆիի
27. «Պարսկական զրոյցներ» Վ. Փափազեանի
28. «Վերջին վերքեր» Լէօի
29. «Մրցումն հասարակութեան հետ» շուէրելէնից, փոխադ. Ս. Հախումեանի
30. «Դե» (պատկերազարդ) Լերմոնտովի
31. «Демонъ» (иллюстр.) Лермонтова
32. «Վիլհելմ Տէլլ» (պատկերազարդ)
33. «Գիւնեգարծի աղջիկը»
34. «Կնոջ կոչումը» Յ. Ղարապետեանի
35. «Ֆէրօ»
36. «Սկիզբն երկանց» Պերճ Պռօշեանցի
37. «Փրիդօլին», Շիլլերի, թարգմ. Բաֆֆիի
38. «Նրա մայրը» }
39. «Կոլումբոս» } թարգմ. Ն. Տ.-Աւետիսեանի
40. «Նւանդելինա» }
41. «Նուէր հայ ուսուցիչներին» Ղ. Աղայեանի
42. «Մերկեցի կենսագր. և յաւել.» Ա. Նզեկեանի
43. «Թշուառ Լիզա» Կարամզինի
44. «Հուգենոտներ» Լիրրիտոօ
45. «Սաֆօ» Ա. Նազար-բէգի

Գ Ե Ղ Ա Ն Ի Կ Ա Ղ Մ Ո Վ

(Աղբիւրի մատենադարան)

46. «Ներդի Մկրտչեան տունը» Պերճ Պռօշեանցի
47. «Մեկանիա» Շիլլանդադէի
48. «Բաւոտտ, և պատմութեանը» Յովհ. Թումանեանցի

49. «Հայ բոչոնների վրաններում և Արծուի բունը» Վ. Փափազեանի
50. «Նեղ օրերից մէկը» Նար-Դոսի
51. «Շէյխ Զաւադ» Ղ. Տէր-Գրիգորեանի

III. Պ Ի Է Ա Ն Ե Ր

1. «Ճըպատրդ քուստ կտրի», Ղալի աղաթներեան պատկերներ Տիգոյի
2. «Խոչընդոտ» (Z. Obstacle) Ալֆոնս Դոդէի
3. «Խօլերա» Յար. Թումանեանցի
4. «Պատուաւորներից մէկը» Բրակկոյի
5. «Դաւաճանութիւն» Իշխ. Ա. Սմբատովի
6. «Գործը գործ է պահանջում» Միքէլի

IV. Օրացոյց և արմանախ

1. Օրացոյց 1890 թ. փոքրադիր
2. » » պատկերազարդ
3. » 1891 թ. կանանց համար
4. » » ծոցի
5. » » գրպանի մեծագիր
6. » » տախտակ
7. » » պատի, հատուածական
8. » 1899 թ. արմանախ

V. Ա Լ Բ Օ Մ Ն Ե Ր

1. Կովկասեան տիպեր
2. Կովկասեան անօթներ
3. Գեղարուեստական արքօմ
4. Յիսուսեան գալլերէյ
5. Ալբօմ-արմանախ
6. Ալբօմ Աղբիւրի

VI. Պատկերներ նենապակու վրայ

1. Վեհափառ Խրիմեան Հայրիկ
2. Սրբազան Իզմիրլեան
3. Գրիգոր Արծրունի

VII. Պատկերներ

1. Պարոյր Հայկազն և Մովսէս Խորենացի
2. Ս. Ասակ { զիմազրուիլուն
3. Ս. Մեսրոպ {
4. Տրդատի մկրտութիւնը
5. Արտաշէս թագաւորի մուտքը Հռոմ
6. Վարդանանց պատերազմը (Ղևոնդեանք)
7. Ս. Սահակ { ֆոտո-գրաւիւր
8. Ս. Մեսրոպ {

VIII. Կայսերական տուն

1. Կայսր Ալեքսանդր III
2. Կայսր Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ
3. Այրի Թագուհի Մարիա Ֆեօդորովնա
4. Թագաժառանգ Գեօրգիյ Ալեքսանդրովիչ
5. Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւիչ
6. Մեծ Իշխանուհի Օլգա Ֆեօդորովնա

IX. Մատենագիրներ-հրապարակախօսներ

1. Գրիգոր Արծրունի
2. Ծերենց
3. Բաֆֆի
4. Ռաֆայէլ Պատկանեան
5. Միքայէլ Նալբանդեան

6. Ս. Շահադիգ
7. Պերճ Պաօլեան
8. Ղ. Աղայեան
9. Աղամեան

X. Հոգեւորականներ

1. Խրիմեան Հայրիկ մեծադիր
2. » » փոքրադիր
3. Հայրիկը Օշականում
4. Ներսէս V
5. Արիստակէս արքեպ. Սեդրակեան
6. Տեղակալ Երեմիա արքեպ.
7. Սրբազան Իզմիրլեան

XI. Սրբազան վայր

1. Ս. Էջմիածին (մեծադիր ֆոտո-գրաւիւր)

XII. Կրօնական

1. Մոզերի երկրպագութիւնը
2. Յիսուս-Տիրամայր
3. Յիսուս Խաչակիր
4. Մադոննա Ռաֆայէլի
5. { Հրեշտակներ
6. {
7. Անառակ որդին

XIII. Յունական կեանքից

(Խրոժօ-օլէօգրաֆիա)

1. Արչալոյս
2. Էֆիզենիա
3. Անտիզօնա և Էդիպ
4. Անտիզօնա և Իսմէնա

XIV. Գ Ե Ղ ա ն ի

(Օլէօգրաֆիա)

1. Զմեռ
2. Մայրիկի ննջարանում
3. Բերկրանք
4. Հարէմի աղջիկը ոսկի շղթաներում
5. Յուրա է
6. Պարոզ Երզնուհի

XV. Թ ա փ ա ն ց ի կ

1. Ռոմէօ և Զուլիէթ
2. Իսպանական անուրջ

XVI. Բաց նամակներ

1. Ս. Էջմիածին
2. Ստեփանոս Նազարեան
3. Գրիգոր Արծրունու գերեզմանը
4. Աղամբան-Համլէտ
5. Երզնուհի Պապայեան

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ը

25 ՏԱՐՈՒՄ

1881 թ. վերջերին Տիգրան Նազարեանը, տեղափոխուելով Շուշուց, հաստատուեց Թիֆլիսում: Շուշում ակաած հրատարակչական գործը շարունակելու համար, նոյն թուի նոյեմբերի 17-ին Մ. Վարդանեանի տպարանին յանձնեց շարելու Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանի Ղըլըցի կրճատը պընը փեռակը: Գիրքը պատրաստ էր մինչև նոր տարի, սակայն գրաքննական ատեանն իրաւունք չտուեց տարածելու, համարելով Տ. Նազարեանի գործերը պարբերական հրատարակութիւն, որի համար, օրէնքի համաձայն, պէտք էր առանձին իրաւունք ստանալ:

Առանց այն էլ Տ. Նազարեանը վաղուց տենչում էր հրատարակել պատկերազարդ մի հանգէս, և ահա գրաքննական ատեանի յարուցած արգելքը մի խթան եղաւ նրան Աղբիւրի հրատարակութեան թոյլտուութիւնը խընդրելու փոխարքայ Մ. Ի. Միխայիլ Նիկոլայեիչից:

Թոյլտուութիւնը չուչացաւ, որովհետեւ այս գործում նպաստեցին բարոն Նիկոլայի և գրաքննիչ Մելիք Մեհրաբեանի բարի ցուցումները, և ահա 1883 թ. յունուարին լոյս տեսաւ Աղբիւրի առաջին համարը: Աղբիւրի հրատարակութեան գործը սկսելիս Տ. Նազարեանի ամենամերձաւոր խորհրդակիցներն էին Նատալիա Տէր-Մարկոսեան և Գաբրիէլ Միրզոյեան: Առաջինը յայտնի էր որպէս մանկական թարգմանական գրականութեան հիմնադիր, երկրորդը — որպէս մանկավարժ և մանկական գրականութեան սիրահար: Այդ ժամանակ Նատալիա Տէր-Մարկոսեանը և Գաբրիէլ Միրզոյեանը նշանուած էին իրար հետ:

Պատկերակց հազիւ մի քանի շաբաթ միայն անցած՝ լատինաճանուեց Նատալիան 1882 թ. սեպտ. 22-ին: Այդ դըժբաղդութիւնն առիթ եղաւ Տիգրան Նազարեանի համար աւելի մտերմանալու սգաւոր Գարրիէլ Միրզոյեանի հետ: Նրանց խօսք ու զրոյցը շարունակ հրատարակուելիք Աղբիւրն էր, որ մի տեսակ աւանդ էր թողել նրանց հանգուցեալ Նատալիան:

Այդ ժամանակ թիֆլիսումն էր գտնուում ռուս մանկական գրող Ն. Ա. Սալաւեով-Նեամելով: Սա ժամանակաւորապէս տեղափոխուած էր թիֆլիս Կովկասի հետանձամբ ծանօթանալու համար և այստեղից աշխատակցում էլ մայրաքաղաքի ռուս մանկական ամսագիրներին. միաժամանակ ուսուցչութիւն էր անում թիֆլիսի Միքայէլեան արհեստագիտական դպրոցում, որտեղ այդ ժամանակ ուսուցիչ էր նաև Գարրիէլ Միրզոյեանը:

Սալաւեով Նեամելովը Աղբիւրի ոչ միայն հիմնական գրական ոյժը դարձաւ առաջին տարին, այլ և մի տեսակ ղեկավար-խորհրդատուն և պատրաստակամ բարեկամը: Սրա շնորհիւ կապ հաստատուեց Պետերբուրգում հազիւ մի տարի առաջ սկսուած ռուս մանկական ամսագիր РОДНИК-ի խմբագրութեան, յայտնի նկարիչ Կարագինի և այլոց հետ: Աղբիւրի չապկի նկարը պատկանում է Կարագինի վրձինին:

Տ. Նազարեանն իր Աղբիւրի չուրջն էր հաւաքել անձնուէր գործիչների մի ընտիր խումբ: Դա մի տեսակ միջազգային խումբ էր. բացի հայերից, կային այդ խմբի մէջ մի ռուս (Սալաւեով-Նեամելով), մի վրացի (Ղուլաձէ) և մի թուրք (Սուլթանով) մանկավարժ:

Սալաւեով-Նեամելովն աշխատում էր, որ Աղբիւրի հետ միաժամանակ հրատարակուեն մանկական ամսագիրներ նաև վրացերէն և թուրքերէն: Վրացերէն ամսագիրը Աղբիւրից մի փոքր ուշ սկսեց հրատարակուել Ղուլաձէի

խմբագրութեամբ Նոբարի (Երեխայրիք) անունով, որը, սակայն, կարճ կեանք ունեցաւ, իսկ թուրքերէնը, որի անունը պիտի լինէր Գարգաւ (Եղբայր), մինչև օրս էլ մնաց:

Աղբիւրի հէնց առաջին համարից աշխատակցում էին մեր գրականութեան կորիֆէյներ Ղազարոս Աղայեան և Բաֆֆի: Առաջին տարուայ հետեւեալ համարներում երևան են գալիս Ն. Ա. Սալաւեով-Նեամելով, Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեան, Նիկ. Տ.-Աւետիբեան, Լ. Մելիք-Աղամեան, Վ. Փափագեան, Ս. Քամալեան, Գ. Բարխուդարեան, Սրինդ, Նդիշէ Մազաթեան, Խոջամիրեան և այլք: Սալաւեով-Նեամելովի յօդուածները, որոնք գրուած էին լինում յատկապէս Աղբիւրի համար, թարգմանում էին նոյն իսկ Աղայեան, Բաֆֆի, Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեան, Ա. Մատուրեան, Լ. Մելիք-Աղամեան և ուրիշները: Գարրիէլ Միրզոյեանը գրում էր բնագիտական յօդուածներ Գ. Մ. և Նամակներ՝ Դարօ ստորագրութեամբ: Տ. Նազարեանը չէր ստորագրում իր յօդուածներին: Ներկորդ տարուայ համարներում միայն երևան են գալիս Տ. Նազարեանի յօդուածները Զարուհի ստորագրութեամբ: Այս անունով էլ (իր մօր անունով) Տ. Նազարեանը շարունակում է մինչև այժմ ստորագրել Աղբիւրի մէջ գետեղած իր մանկական պատմուածքները:

Աղբիւրի երեւումը աղէտաբեր եղաւ մանկավարժական Վարժարան ամսագրի համար, որ այդ ժամանակ հրատարակում էր Դայիանեան դպրոցի տեսուչ Նիկողայոս Խորովեան: Աղբիւրի սկսուած հէնց առաջին տարին, 1883 թ., ժամանակաւորապէս գաղարեց Վարժարանը, չնայելով որ Աղբիւրը զուտ մանկավարժական-մասնագիտական ամսագիր չէր, ուրեմն և չէր կարող Վարժարանի մրցակիցը լինել: 1884 թ. Ն. Խորովեանը, պատրաստուելով վերսկսել իր Վարժարանը, առաջարկում է Տ. Նազարեանին

չհրատարակել Աղբիւրի յաւելուած մանկավարժական բաժինը և փոխարէնը խոստանում է ինքն ևս չհրատարակել Վարժարանի յաւելուած մանկական բաժինը: Այդ առաջարկը չի ընդունուում: Սակայն, երբ վերսկսուում է Վարժարանը, էլ չկայ նրա մանկական բաժին յաւելուածը: Կարճ ժամանակից յետոյ Վարժարանը փակուում է առ միշտ, բաւարար չափով բաժանորդներ չունենալու պատճառով:

Մինչդեռ մօտաւորապէս 30 բաժանորդով սկսուած Աղբիւրը տարուա: վերջն ունէր արդէն 800-ից աւելի բաժանորդ և ուղարկուում էր 109 հայաբնակ վայրեր:

Աղբիւրի առաջին համարը լոյս տեսաւ Մովսէս Վարդանանի տպարանում և այնքան վատ էր տպագրուած, որ խմբագիրը ստիպուած եղաւ նոյն համարն արտատպել Յով. Մարտիրոսեանի ճոխ տպարանում և նորից ուղարկել բոլոր բաժանորդներին:

Տ. Նազարեանի հոգացողութեան գլխաւոր առարկաներից մէկն էլ այն է եղել հէնց սկզբից, որ տխմիր քական տեսակէտից հնար եղածին չափ ճոխ հրատարակութիւններ տայ մանուկների մէջ գեղեցիկ ճաշակը զարգացնելու համար:

80-ական թուականներին Թիֆլիսում չկային իլլւստրատորներ և փորագրիչներ. չկար այժմեան ցինկոգրաֆիան, որ մի քանի ժամում, կոպէկներ ծախսելով, կարելի է լինում այս ու այն պատկերի կլիշէն պատրաստել տալ: Ճիշտ է, կար Աղբիւրի չուրջը հաւաքուած խմբի մէջ մի ուրիշ վրացի—Տատիշիլի (Փիզարո)—որ թէեւ չնորհալի և այն ժամանակուայ համար նոյն իսկ շատ գեղեցիկ կերպով փորագրուում էր փայտի վրայ զանազան ծաղկատառեր և օրնամենտներ, բայց նիւթերին յարմարուող պատկերները բաւարար չէին և թանգ էին նստում: Իսկ Պետերբուրգ և արտասահման ուղարկուող պատ-

ուէրները մեծաքանակ չլինելու պատճառով ընդունուում էին ծանր պայմաններով և ամիսներով ուշացուում:

Աղբիւրի աշխատակից Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանը 1883 թ. գնում է Մոնպելիէ (Ֆրանսիա) գիւղատնտեսութիւն սովորելու. նրան յանձնարարուում է—երեւակայեցէք—գիւղատնտեսութեան այդ կենտրոնից նկարներ ուղարկել Աղբիւրի պրեմիայի համար: Կոստանդինը կատարում է այդ յանձնարարութիւնը և ուղարկում է օլէօգրաֆիական մի քանի փորագիր պատկերներ: Խմբագրութիւնն ընտրում է դրանցից Եղջեռուներ պատկերը Աղբիւրի նախկին մի երեսի մեծութեամբ: Բաժանորդները հաւանում են և նրանց քանակի չափ ապսպրուած պատկերները սպառուում են: Գրուում են նոր բաժանորդներ, որոնց բաւարարութիւն է տրուում նոյն չափի տարբեր կենդանիների պատկերներով:

Ռուսաց մանկական երկու յայտնի թերթերի՝ Род-НИКЪ-ի և Игрумечка-ի խմբագրութիւնները յայտնում են իրենց պատրաստակամութիւնը ձրիապէս կատարել Աղբիւրի խմբագրութեան յանձնարարութիւնները՝ նկարներ փորագրել տալու, ձեռք բերելու, ռուս մանկական յայտնի գրողների հետ բանակցելու և այլն:

Կեանքն եռում էր Աղբիւրի չուրջը: Գաւառներից յօդուածները թափուում էին հեղեղի պէս: Նորանոր ոյժեր էին խմբուում: Այդ ոյժերի մէջ մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք անունների, որո՞ք յետագայում որոշ հռչակ ստացան մեր գրականութեան մէջ: Աշխատակիցների մէջ մի եզակի երեկոյթ էր Սալաւեօվ Նեսմելովը: Այդ ռուս մարդը, որ հայերէն ոչ կարդալ, ոչ գրել գիտէր, հոգով-սրտով կապուած էր Աղբիւրին, գրում էր յատկապէս Աղբիւրի համար, և նրա գրածները Աղբիւրում լոյս տեսնելուց յետոյ միայն տպագրուում էին ռուսաց մանկական թերթերում և ապա տպագրուում առանձին ժողովածու-

ների մէջ: Նա անքուն գիշերներ էր լուսացնում տպա-
քանում խմբագրութեան միւս անդամների հետ միասին,
և հարկ կայ արդեօք ասելու, որ աշխատակցում էր բո-
լորովին ձրի: 1884 թ. յունիսի սկիզբներին նա հրաժեշտ
տուեց Թիֆլիսին և մեկնեց Պետերբուրգ: Աղբիւրի դա-
յնակը (այսպէս էին անուանում խմբագրութեան անդամ-
ները Սայաւեօվ-Նիսմեյովին) վախճանուեց Մոսկուայում
1902 թ.:

1884 թ. Աղբիւրի մէջ հրատարակուեց Բաֆֆիի
Պարոյր Հայկազն պատմական պատկերը: Նոյն թուակա-
նին Աղբիւրի խոստացուած պրեմիան էր Պարոյր Հայկազն
էւ Մովսէս Խորենացի պատկերը, որ նկարել էր Գ. Բա-
չինջազեանը: Սակայն այդ պատկերը Վիէննում տպագրե-
ուեց ոչ աջող, և խմբագրութիւնը չընդունեց, այլ դրա
փոխարէն ուղարկեց բաժանորդներին Զմեռ օլէօգրա-
ֆիական մի պատկեր և Պուշկինի Ոսկի ձկնիկ հէքիաթը
Ղ. Աղայեանի թարգմանութեամբ, որ լոյս տեսաւ երեք
տերիայով, I-ը իբրեւ երկրորդ պրեմիա, II-ը ընտիր թըղ-
թի վրայ վաճառելու համար և III-ը (500 օրինակ) խմ-
բագրութիւնն ուղարկեց Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Շամա-
խու, Նեաւանի, Բեսսարաբիայի և Հաշտարխանի թեմական
տեսուչներին իրենց թեմերի գաղտնիքներ չըտուր հայ ա-
շակերտ-աշակերտուհիներին ձրիաբար բաժանելու համար:

Խմբագրութեան մէջ կենտրոնական դեր էր խա-
ղում Գարրիէլ Միրզոյեանը կամ Գարօն: Տիգրան Նա-
զարեանը վարում էր զուտ հրատարակչական գործը, որի
մէջ նա հայերիս մէջ թերեւս նմանը չունի. իսկ խմբա-
գրական գործը լիովին վստահացել էր Գարօյին: Գարօն
էր ընտրում տպագրուելիք նիւթերը, նա էր վարում
Աղբիւրի Բ. բաժինը, առհասարակ նա էր ուղղութիւն
տալիս ամսագրին, և այդ գործում զարմանալի օէր, և-
սանդ և հոտառութիւն էր ցոյց տալիս: Սակայն նա ու-

նէր բնաւորութեան մի քանի թերութիւններ, որոնց
պատճառով նրա և Տ. Նազարեանի միջև եղած մտերմա-
կան յարաբերութիւնները հետզհետէ լարուեցին և վերջի
վերջոյ միանգամայն կտրուեցին: Գարօյի անբաւարար-
թիւնն Աղբիւրի մէջ տուեց 2 և կէս տարի, որից յետոյ
1885 թ. ամառը, նա թողեց հեռացաւ այն համոզուեալ,
որ առանց իրեն Աղբիւրը կը ցամաքի: Հեռանալուց յե-
տոյ նա լրագիրներում յայտարարեց, որ ինքը պիտի հրա-
տարակէ մանկական մի ամսագիր Նաւակ անունով: Սա-
կայն Նաւակը երբէք էլ լոյս չտեսաւ: Իսկ Աղբիւրը,
բարեբաղդաբար, չցամաքեց, այլ, ընդհակառակը, այն-
քան յորդացաւ, որ նրա բաժանորդների թիւը 1886 թ.
հասաւ 1060 ի, մինչդեռ Գարօյի ժամանակ, 1885 թ.-
այդ թիւը հազիւ 700 էր:

Այդ միջոցներին խմբագրութեան մէջ աշխատում
էին երկու ժրաջան աշխատակիցներ՝ Լևոն Մեկիք-Աղամե-
եան և Նիկ. Տէր-Աւետիքեան: Լևոն Մեկիք-Աղամեանը
կատարում էր սրբագրչի համեատ պաշտօնը, բայց իսկա-
պէս նրա և Նիկ. Տէր-Աւետիքեանի վրայ էր ծանրացած
տպագրուելիք գրեթէ բոլոր նիւթերը չտկելու և դժուա-
րին թարգմանութիւնները կատարելու սրտասու աշխա-
տանքը: Սթէ Աղբիւրի մէջ հանդիպում ենք թարգմանու-
թիւնների, որոնք շատ անգամ լաւ են բնագրից և կա-
տարելապէս հայացրած, — գրանք պատկանում են Լևոն
Մեկիք Աղամեանի գրչին: Մինչև օրս էլ նա գործում է
մեր գրականութեան մէջ նոյն ուղղութեամբ:

1886 թուականից Աղբիւրը, արդէն խոր արմատներ
բռնած, սկսում է աւելի ու աւելի ընդարձակ խաւեր
գրաւել: Այդ թուականի № 1-ը սպառուում է, չնայելով
որ բաժանորդների թուից 300 օրինակ աւելի էր տըպ-
ուած, և խմբագրութիւնը նոր բաժանորդ գրողներին
առաջարկում է սպառուած №-ի փոխարէն ընտրել 50 Կ.

գրքեր Աղբիւրի հրատարակութիւններին: Յիշեալ թուականին խմբագրութիւնը պրեմիա է տալիս Ֆրիսիօֆ դիւցազմ պատկերադարձ գիրքը և դարձեալ Զմեռ անուան տակ օլեօգրաֆիական մեծագիր մի ուրիշ սիրուն պատկեր:

86 թուականի աշոգութիւնից ոգևորուած՝ խմբագիրը 87 թ. հրաւիրում է մշտապէս աշխատակցելու Ղ. Աղայեանին, Ս. Մանգինեանին, Փ. Վարդանեանին, Ս. քահ. Բէկնազարեանին, որոնք եռանդուն մասնակցութիւն են ունենում և Աղբիւրի Բ. բաժնում: Այդ շրջանում Աղբիւրի հոգին կազմում է Ղ. Աղայեանը և այդ շրջանումն է տալիս նա իր մանկական ընտիր գրուածքները—Արեգնազանը, Տորք Անգեղը և այլն—միւսնոյն ժամանակ Բ. բաժնում գետեղելով մատենախօսական, պոլեմիքական և լեզուագիտական յօդուածներ: Նոյն այս շրջանումն էր, որ Աղայեանը յարոյց էին նշանուոր խնդիրը, և առաջին անգամ այդ ուղղագրութեամբ լոյս տեսաւ Աղբիւրի 1888 թ. գեկտեմբերի №-ը:

Վերոյիշեալ մշտական և դրսի աշխատակիցներն այնքան առատ ինքնուրոյն նիւթ էին մատակարարում, որ խմբագրութիւնը ստիպուած եղաւ 1887 թ. յայտարարելու, թէ այլևս չի ընդունելու թարգմանական յօդուածներ: Աղբիւրը սկսում է լոյս տեսնել, փոխանակ 2—3-ի, 3—4 տալագրական թերթ. Բ. բաժինը հրատարակւում է ամեն ամիս և առաջուանից աւելի ստուար ծաւալով: Խմբագիրն ամառը գնում է Պետերբուրգ նշանուոր նկարիչներին և փորագրիչներին հետ պայմանաւորուելու և հօլտ. №-ը լոյս է տեսնում ժամանակաւոր խմբագիր Ղ. Աղայեանի ստորագրութեամբ: Աշակերտներին Աղբիւրը պրեմիաներով հանգերձ ուղարկւում է 3 րուբլով, փոխանակ 5-ի: Զատական №-ում տպուած աւերուսի կարգացողին ընծայ է տրուում 25 ր. գրքեր:

Այս տարուայ պրեմիաներն են Սեւանայ լիճը՝ նկար Քաշինջադեանի և Սահակ եւ Մեսրոպ վիմագիր պատկերները՝ արտանկարած Ն. Պարսամեանի և տպագրուած Թիֆլիսում:

Յաջորդ 88 թուականն աւելի աջող տարի է հանդիսանում: Աղբիւրի № 1-ը սպառուում է արդէն յունուարի կէսին, և խմբագրութիւնը յայտարարում է, որ նոր բաժանորդները կը ստանան 50 կ. գրքեր կամ հրատարակուելիք «Լուսեւ եւ Մեմաֆեմ» գրքից մի օրինակ № 1 ի փոխարէն: № 2-ը տպագրւում է 1500 օրինակ և մարտին սպառուում է այդ №-ն էլ: № 3-ը տպագրւում է արդէն 1720 օրինակ: Խմբագրութիւնը Բաֆֆիի թաղման ժամանակ (ապրիլին) գերեզմանատանը ձրի բաժանեց հանգուցեալ վիպասանի պատկերը 200 հատ: Խմբագիրը բաղդ ունեցաւ Աղբիւրի № 10-ը (հոկտեմբեր) մատուցանելու Թագաթառանդ (այժմ Թագաւոր Կայսր) Նիկոլայ Ալէքսանդրովիչին, որ իր հօր՝ Ալէքսանդր III-ի հետ հիւր էր Թիֆլիսում, և ստացաւ բարձրագոյն շնորհակալութիւն:

Զանազան անձեր բաժանորդ էին գրւում Աղբիւրին իրենց ազգականների և բարեկամների երեխանց համար, առանց յայտնելու իրենց ով լինելը: Այդ բանը հարկաւ մեծ հետաքրքրութիւն էր շարժում ստացողների մէջ, որոնք և բնականաբար, ուզում էին իմանալ, թէ ով է նուիրաբերողը. բայց խմբագրութիւնը կամ ինքն էլ չէր իմանում, կամ իմանալով իսկ չէր յայտնում նուիրաբերողի անունը, որովհետեւ վերջինս այդպէս էր լինում պատուիրած: Նոյն թուականին, խմբագրութեան կոչի համաձայն, բաժանորդները 20—25 կ. ուղարկելով խմբագրութեանը՝ միջոց են տալիս մի հայ չքաւոր ուսանողի արտասահմանում աւարտելու իր ուսումը: Այս բոլորը ցոյց է տալիս, թէ որ աստիճան սէր ու համակրտնք էր վայելում Աղբիւրին իր ընթերցողների շրջանում: Գործի ան-

օրինակ աջողութիւնից խրախուսուած, խմբագիրը Գրու-
վինսկի սլլոսպեկտի վրայ բաց արեց ուսմանական թղթի
վաճառատուն: Այդ թուականին վիճակ ձգուեց բաժա-
նորդների մէջ Բաշինջաղեանի Աղթամարայ ծովը նկարը:
Պրեմիաներն էին Մոզերի երկրպագութիւնը օլեօգրաֆիա-
կան գեղեցիկ պատկերը և մի գելք ներսպա անունով
թարգմ. իտալերէնից Ա. Մ. Ն.: Մոզերի երկրպագու-
քիւնը մանաւանդ մեծապէս նպաստեց Աղբիւրի տարած-
ման: Այդ պատկերն այնքան հաւանութիւն գտաւ, որ
այդ տարի մի քանի օտարագրի բաժանորդներ էլ ունե-
ցաւ Աղբիւրը, որովհետեւ այդ պրեմիան ջոկ չէր վաճառ-
ւում:

Հետաքրքրական է այս պրեմիայի պատմութիւնը:
Գրաքննական ատեանը հայ ամսաթիւրի խմբագրութիւ-
նից պահանջում էր Արաստանի էքզարխի թոյլտուութիւնը
Մոզերի երկրպագութիւնը տարածելու համար: Խմբագ-
րութիւնը հարկադրուած դիմեց էքզարխին: Արջինա
մերժեց թոյլտուել այն պատճառաբանութեամբ, թէ
պատկերի մէջ Աստուածամայրը շատ գեղեցիկ է, որով
կարող է սրբապիղծ զգացումներ յարուցանել դիտողի
մէջ: Այ մի բացատրութիւն—ոչ Ռաֆայէլի Մադոննան,
ոչ ուրիշ օրինակներ չօգնեցին սրբազան էքզարխին հա-
մազելու համար, որ իր պատճառաբանութիւնը շատ տար-
օրինակ է: Խմբագրի կողմից բարեկամաբար միջնորդի
գեր էր կատարում մաքսատան վարչութեան անդամ իշխ-
ձաւաւաձէ, և այս միջնորդութիւնն էլ ապարդիւն ան-
ցաւ. էքզարխը մնաց անդրդուելի: Խմբագրութիւնը ճա-
բահատեալ ընդհատեց բանակցութիւնները, և պատկեր-
ները մնացին մաքսատանն ընկած, մինչև որ մի օրինակ
ուղարկուեց էջմիածին, որտեղ Աստուածամօր պատկերի
մէջ հակալիօնական զգացումներ յարուցանող ոչինչ չը
գտան, համաձայնութիւն տուին տարածելու և այդ հի-

ման վրայ էլ գրաքնն. ատեանը վերջ ի վերջոյ թոյլատրեց
Մոզերի երկրպագութիւնը:

Յաջորդ 1889 տարին շատ մեծ հաւանութիւն գտաւ
Արեւոյս Արարեսեան անուան տակ մի մեծադիր օլեօգրա-
ֆիա՝ հեռաւոր նմանութիւն Ոգի Հայաստանի պատկերի:
Այդ օլեօգրաֆիան, ինչպէս և Մոզերի երկրպագութիւնը,
ապրիլից սկսուեց վաճառուել հատը 3 ռ.: Այնուհետեւ
հոկտեմբերին վիճակ ձգուեց բաժանորդների մէջ Բաշին-
ջաղեանի Արարես նկարը: Աղբիւրը № 2-ից սկսած տես-
նում ենք տղագրուած կաթնագոյն չքեղ թղթի վրայ և
պատկերներն էլ աւելի լաւացրած: Այդ տարին Աղբիւրի
բաժանորդների թիւն այնքան աւելացաւ, որ խմբագրու-
թեան անդամ հրաւիրուեց Ղ. Աղայեանը: Սա աւելի մեծ
եռանդով առաջ տարաւ իր աշխատակցութիւնը: Աղայ-
եանի մի յօդուածը, սակայն, բաւական վնասեց Աղբիւրի
տարածման, հակառակ, ի հարկէ, յօդուածագրի ցանկու-
թեան: Այդ տարուայ փետրուարի № ի Բ. բաժնում լոյս
տեսաւ Ղ. Աղայեանի մի մատենախօսութիւնը նոր ըս-
կուած Մուրն ամսագրի մասին. այդ յօդուածի մէջ մեր
եկեղեցական երգեցողութեան մասին կային այսպիսի
տողեր «...Մեր եկեղեցում թոյլ է տրուում քմահաճոյ
քղաւոց ու զոռոց, բայց թոյլ չի տրուում երկնային
ներդաշնակութիւն ունեցող երգէհոնի նուագելը»: Այս
անմեղ, բայց և շատ իրաւացի նկատուութիւնը դայրաց-
րել էր Թիֆլիսի քահանաներից ոմանց, որոնք զոռոց
բառը վիրաւորական համարելով եկեղեցական դասի հա-
մար՝ բողոք էին ներկայացրել այն ժամանակուայ թեմ.
առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոսի միջոցով Մակար
կաթողիկոսին: Բողոքի հետևանքն այն եղաւ, որ մի կի-
սապաշտօնական չըջարեալանով առաջարկուեց մեր
շարժողների և եկեղեցականներին չտանալ Աղբիւրը և
արդեւ լինել նրա տարածման: Պէտք է աւելացնել, որ

այս խնդրում հոգևորականների ետևը թագնուած՝ գործում էին Աղբիւրի թշնամիները, որոնք, նրա ունեցած աջողութեանը նախանձելով, առիթը շատ յարմար էին գտել նրան վնասելու:

Սակայն Տ. Նազարեանը ոչ միայն չընկճուեց այդ հալածանքներից, այլ և ինքը մղուեց նրանց դէմ: Այդ ժամանակները նա արդէն ծախել էր Շուշում իր տունը և բաւականաչափ գումար ունէր իր հրատարակական գործն ընդարձակելու համար: 1889 թ. նա ստացաւ Տաւրազի թոյլտուութիւնը Աղբիւրի յաւելուածի անուան տակ: Նոյն թուականին ժիւլ Սիմոնից հրաւէր ստանալով գրնաց Պարիզ համաշխարհային ցուցահանդէսի առիթով այնտեղ կայանալիք գրականագէտների և լրագրողների ժողովին մասնակցելու: Օգտուելով առիթից, Պարիզում ձեռք բերեց ցուցահանդէսում առաջին մրցանակը ստացած Մարինոնու արագատիպ մեքենան և հետն էլ Վենետիկի, Վիեննի, Զմիւռնիայի և Պոլսի տառեր, Թիֆլիսում սեպհական տպարան բանալու համար:

Եւ ահա 1890 թ. Աղբիւրը և յաւելուած Տաւրազը լոյս են տեսնում սեպհական Աբօր տպարանում յատուկ ապսպրուած ընտիր թղթի վրայ, այն ժամանակները ռուսահայերիս մէջ չտեսնուած չքեղ հրատարակութեամբ: Բ. բաժինը, որ մինչև այժմ լոյս էր տեսնում Աղբիւրին կից, յունուարից սկսում է լոյս տեսնել առանձին չափով և բաղկացած 2 թերթից: Ամսի 10-ին ուղարկուում էր Աղբիւրը, 20-ին Տաւրազը և 30-ին Բ. բաժինը: Այդ տարուայ պրեմիան էր Յիսուս խաչակիր ընտիր մեծագիր գրաւիւրը, պատրաստուած Պարիզում, ուր հատը վաճառուում էր 10 ֆր.: Այդ պատկերից խմբագրութիւնը պատրաստել էր տուել 10,000 հատ, որից 3000-ը բերել էր Թիֆլիս և 7000-ը թողել Պարիզ. Պարիզում թողածը բոլորը սալոուեց, իսկ Թիֆլիս բերածի մեծ մասը մնում

է մինչև օրս էլ: Այդ տարի խմբագրութիւնը տուեց և մի ուրիշ պրեմիա—պատի տախտակ-օրացոյց 1891 թ. համար: Բացի դրանից, սեպտ. 30-ին խմբագրատանը բաժանորդների մէջ վիճակ ձգուեցին երեք պատկերներ՝ 1) Յովսէփ գեղեցկի վաճառումը, 2) Յիսուս Սինա լեռան վրայ աղօթելիս, 3) Մովսէս մարգարէի տաւր պատգամ ստանալը, 100 ր. գրքեր ընթերցանութեան համար եւ 50 ր. սեղանի զարդ: Եւ այդ տարին Աղբիւր-Տաւրազի բաժանորդագինն էր բոլոր պրեմիաներով բնդամներ 5 ր.: Սակայն չնայելով այս բոլորին, բաժանորդների թիւը պակասում է: Աղբիւրի Բ. բաժինը մարտ աւից այլ ևս առանձին չի հրատարակուում: Այդ թուականին տօնուեց Գր. Արծրունու 25-ամեայ յօբելոնը, որի աջողութեան համար եռանդով պրոպագանդ մղեց Աղբիւր-Տաւրազը:

Չնայելով այդ անաջողութեանը, Տ. Նազարեանը կանգ չառաւ մեծամեծ ծախքերի առաջ և յաջորդ 1891 թուականին Տաւրազը սկսեց հրատարակել իբրիս չաբաթաթերթ, Աղբիւրը չարունակելով իր կարգին: Ա. Աղայեանը դեռևս նախորդ տարուայ ամառն անց էր կացրել գիւղում, իսկ ձմեռը գնացել էր Մոսկուա Արիստակէս եպիսկոպոսի Ամուսնական խնդիրներ գիրքը սրբագրելու, այնպէս որ նա իրապէս 1891 թ. ից դադարել էր Աղբիւր-Տաւրազին աշխատակցելուց: Այդ թուականին խմբագիրը արտասահման գնալով, ամառը ժամ. խմբագրի պաշտօնը ստանձնում է բժշկ. Գ. Տէր-Գրիգորեան (Թիֆլիսեցի). խմբագրատանը մնում են Արշակ Մեհրաբեան (Սրինգ), Սիմ. Հախումեան և Վ. Գ. Փափագեան: Այս երեքն էլ ջերմ կերպով աշխատակցում էին Աղբիւր-Տաւրազին, իսկ Սրինգն առանձնապէս հոգով նուիրուած էր Աղբիւրին: Այդ տարուայ պրեմիան էր Անառակ ուղին: Նոյն թուին Աղբիւրի հրատարակութեամբ լոյս տեսան 5

տեսակ օրացույցներ—ծոցի, զրպանի, սեղանի, պատի
և կանանց: Կեկտեմբերին լոյս տեսաւ Աղբիւր ծնողնե-
րի և զաւտիարակների համար, Ա. հատոր, 42 երես
Աղբիւրի դերքով: Այս հատորը, սակայն, չարունակութիւն
չունեցաւ:

1892 և 1893 թուականները բաւական աղետարեւ
եղան այն գեղեցիկ դործի համար, որ մինչ այդ առաջ էր
տարել և հետզհետէ ծաղկեցրել Տ. Նազարեանն իր անհա-
տական ոյժերով: Մի կողմից Աղբիւր իր մեծածախս պրեմիա-
ներով, միւս կողմից Տաւազը, Կրորդ կողմից ԱՌՈՒՇԵՆ-ը, չոր-
րորդ կողմից Արօր տպարանը, հինգերորդ կողմից սեպ-
ական թղթի վաճառանոցը, վեցերորդ կողմից անհամար
կլիէները, հօթերորդ կողմից առանձին զբքերի հրատա-
րակութիւնները,—այս բոլորը նիւթական ահագին գոնո-
ղութիւններ էին խելի նրանից, և նա, ծանր պարտքերի
տակ ճնշուած, ստիպուած էր ծախել ոչ միայն իր սլափա-
տանման տունը Նուշում, ոչ միայն Թիֆլիսում ունեցած
իր բնակարանի չքեղ կահ-կարասիքը, նոյն իսկ տոհմային
մեծարժէք ակնեղէնները և գորգերը, այլ և դրաւ զնիւ
իր երեք թերթերի իրաւունքը: Բայց և այնպէս պարտքն
ափքան շատ էր, որ նա հարկադրուած եղաւ ծախել կէս
գնից էլ պակաս Արօր տպարանը, որն այնուհետեւ տեղա-
փոխուեց Բագու, իսկ Աղբիւրը, Տաւազը և ԱՌՈՒՇԵՆ-ը կա-
պալով տուեց Գաբրիէլ Միրզոյեանին և Ստեփան Լիսի-
ցեանին 7 տարի պայմանաժամով: Այսպիսով իր ըստ
ամենայնի կարգի դրած գործը յանձնելով իր նախկին
գործակցին, Տ. Նազարեանը, իր քայքայուած առողջու-
թիւնը վերականգնելու համար, մեկնեց արտասահման:

1892 թ. գեկտեմբեր ամսից Աղբիւր-Տաւազը սկսե-
ցին լոյս տեսնել Գ. Միրզոյեանի և Ս. Լիսիցեանի մշտա-
կան աշխատակցութեամբ և բժ. Գ. Լիսիցեանի անուա-
նական խմբագրութեամբ: Վերջինս մահուան պատճառով

յուլիս-օգոստոս ԱՆ-ին ստորագրած է խմբ.-հրատ. Տ.
Նազարեան: Ապալառուները հէնց ակզրից Աղբիւրին
տուին երկրորդական տեղ, ապագրելով շատ անպատշաճ
և վիճաբարական տգեղ պատկերներով, իսկ գլխաւոր ու-
շադրութիւնը դարձրին Տաւազի վրայ և այդ թերթը չու-
տով դարձրին ամենանեղ կուտակցական մի թերթ և անձ-
նական հաշիւներ մաքրելու մի ասպարէզ, որով հասա-
րակութեան մէջ մեծամեծ դժգոհութիւնների առիթ տուին:
Հետեանքն այն եղաւ, որ Աղբիւրը սկսեց ցամաքել,
ԱՌՈՒՇԵՆ-ը դադարեց ահառը, իսկ Տաւազը, բացի բանա-
կութից, ուրիշ նիւթ չէր տալիս: Տեսնելով գործերի վատ
դրութիւնը, հետեալ 1893 թ. հոկտեմբերին կապալա-
ռուները երեսի վրայ ձգեցին Աղբիւրն ու Տաւազը և
հեռացան, չկատարելով Տ. Նազարեանի հետ կնքած նո-
տարական պայմանի և ոչ մի կէտը: Այս տարուայ սեպտ.
հոկտ. ԱՆ-ին ստորագրած է Ժամ. խմբ. Վ. Սուլթա-
նեան:

Տ. Նազարեանը, դեռ չբժշկուած, 1893 թ. գեկտ.
26-ին հասնում է Թիֆլիս իր աւերակներին տիրանալու
և, չնայելով իրեն հասցրած նիւթական և բարոյական
ահագին զրկանքներին, իրեն յատուկ անյուսաբեկ եռան-
գով անմիջապէս սկսում է գործը վերստին ոտի կանգ-
նեցնել:

Գրաքննական տեսանք չէր թոյլատրում նրան բա-
ժանորդագրութիւն բանալ 1894 թ. համար, մինչև որ
Միրզոյեանի և Լիսիցեանի պակաս թողած համարները
(նոյեմբեր և դեկտեմբեր) չհրատարակէ: Սակայն Տ.
Նազարեանն այս արգելքի դէմ էլ չընկճուեց: Չնայելով
ճնշդեան և նոր տարուայ տոներին, նա մի ամսուայ ըն-
թացքում տպագրեց միաժամանակ երեք տպարաններում
Աղբիւրի ԱՆ 11 և 12 (նոյեմբեր և դեկտեմբեր) և Տա-
ւազի ԱՆ 45—48 (4 թերթ միացեալ) և 49—50 (2

թերթ միացեալ): Այսպիսով 1893 թ. պակաս համարները լրացնելուց և բաժանորդներին ուղարկելուց յետոյ միայն Տ. Նազարեանը (փետրուարին) իրաւունք ստացաւ բաժանորդագրութիւն բանալու 1894 թ. համար:

1894 թուի համարները կրում են կապալառուական նախորդ տարիների աւերածութեան հետքերը. տետրակները վտիտ, Բ. բաժինը չկայ, չկան և պրեմիաներ: Յիւրաքանչեւ, շատ դժուար էր արձատարապէս քայքայուած մեզործ խնդրին ոտի կանգնեցնել: Իրա համար հարկաւոր էր մի ամբողջ տարի:

Նւ ահա յետագայ 1895 թուականի Աղբիւրի հրատարակութիւնը նորից տեսնում ենք իր նախկին ծաղկած դրութեան մէջ: Մի բան, որ այդ թուականին աչքի է ընկնում Աղբիւրի մէջ, դա մասնակիների մինիստրի պատկերներն են: Իրանք Աղբիւրի բաժանորդ-երեսխաններն են: Խմբագրութիւնն այդ պատկերները սկսեց տպագրել բաժանորդների և Աղբիւրի միջև աւելի սերտ կապ հաստատելու և երեսխանների մէջ ընթերցասիրութիւնը տարածելու նպատակով: Այս տարի մենք տեսնում ենք Աղբիւրի դիրքը մեծացրած: Վերսկսուած է նաև Բ. բաժին ծնողների և դաստիարակների համար: Շուշում մի խումբ կանաք ձգտեցին այս տարուայ Աղբիւրի դեֆիցիտը լրենց վրայ առնել, սկսեցին նուիրաբերութիւններ ժողովել, բայց գործը կիսատ թողին, և ծախքը նորից ծանրացաւ խմբագրի վրայ: Մարտից մինչև յունիս Աղբիւր-Տարազը լոյս էին տեսնում, Տ. Նազարեանի բացակայութեան պատճառով, Ալեքսանդր Մովսէսեանի (Շիրվանզադէի) ժամանակաւոր խմբագրութեամբ:

Այս տարուայ պրեմիաներն էին՝ 1) *Ղ. Աղայեանի* Բանաստեղծութիւններ, 2) *Ժերենցի* Թորոս Լեւոնի, 3) *Ժերենցի* Ներկունք Թ. դարձ, 4) *Բերկրանք*—մի գեղեցիկ խրոմօ ակվարէլ, 5) *Ռաֆայէլի* և *Ռուբէնի* խրոմօ-

Ֆոտոտիպ և օլէօգրաֆիական 6 պատկերներ, 6) Ռոմեոն և Զուլիէս—թափանցիկ նկար լոյսի դէմ կախուլ, 7) *Իզմիրլեան* պատրիարքի պատկերը ճենապակու վրայ պատրաստուած Լոնդոնում, յատուկ յենարանով, թանգազին մի բան: Դեկտեմբերին լոյս տեսաւ մի շատ մեծադիր փառահեղ պատկերներով յայտարարութիւն 1896 թ. բաժանորդագրութեան համար:

1896 թ. փետրուարի կէսին արդէն սպառուած է Աղբիւրի № 1-ը: Մայիսին Տ. Նազարեանը գնաց Մոսկուա Կայսր Նիկողայ II-ի թագադրութեանը ներկայ լինելու, այնտեղից մեկնեց Բուդապեստ Ունգարիայի ազատութեան հազարամեակի առիթով բացուած ցուցահանդէսը դիտելու և մամուլի ներկայացուցիչների ժողովին մասնակցելու: Նրա բացակայութեան ժամանակ խմբագրի պաշտօնը վարում է մինչև օգոստոս Ա. Արամ-խաննանը: Հայաստանի ռեֆորմների ծրագիրը ստորագրուելու առթիւ խմբագրութիւնն այդ տարի պրեմիատուեց մի ալբոմ-ալմանախ, բաղկացած հետեւեալ պատկերներից. վեց մեծ պետութիւնների վեհապետները, նրանց մինիստրները, Պոլսի ղեսպանները, հրապարակախօսներ, քաղ. գործիչներ, հայ բարձրաստիճան հոգեւորականներ, Հայաստանի տեսարաններ և այլն, և այլն—ընդամենը 101 պատկեր:

1897 թ. պրեմիաներն էին 1) *Միքայէլ Նալբանդեանի* մեծադիր ֆոտոգրաւիւր պատկերը, 2) *Մայրիկի ննջարանում*—մի չքեղ խրոմօ, 3) *Ոսկէ շղթաներում* կամ *Հարեմի աղջիկը*, 4) *Պարիզի մողեր* իւրաքանչիւր ամիս: Այս տարի Բ. բաժին տալիս է միայն փետրուարին:

1898 թ. պրեմիան է մի չքեղ ալբոմ Աղբիւրից չորս անգամ աւելի մեծ դիրքով, 24 գոյնգոյն բուն գեղարուեստական նկարներով: Այս պրեմիան առանձին

վաճառուում էր 5 ռ.: Այս տարի Բ. բաժինը կցուած է միայն նոյեմբերի և դեկտեմբերի ամսատնտրականերին, սակայն Աղբիւր լոյս է տեսնում, խոտապցուած 2—3 թերթի փոխարէն, 5 թերթից բաղկացած:

1899 թ. խմբագրութիւնը Բ. բաժինը տալիս է նորից ամեն ամիս: Պրեմիաներն են 1) *Անտիգոնա եւ Էդիպոս*, 2) *Անտիգոնա եւ Իսմենա*—երկու խրոմօօքէօգրաֆիական չքեղ պատկեր: Բացի սրանից, բաժանորդներն ընծայ ստացան Աղբիւրի մատենադարանի 7 գրքոյի, գեղանի կազմով, որոնք են՝ 1) Օրացոյց, 2) Պոռչեանց՝ Եզիդի Մկրչեանց տունը, 3) *Շիրվանշադէ՝ Մելանիս*, 4) Վ. *Փափագեանի՝* Հայ բուսկների վրաններում և Արծուի մանր, 5) *Յովհ. Թումանեանի՝* Բանաստեղծութիւններ, 6) *Պուշկինի՝* Բանաստեղծութիւններ, թարգմ. Զաւախեցու, 7) *Ղազարոս Տէր-Գրիգորեանի՝* Շէյխ Զաւաղ (քրդական կեանքից): Այդ տարի մայիսի 26-ին տօնուեց Պուշկինի ծննդեան 100-ամեակը: Այդ առթիւ խմբագրութիւնը Աղբիւրի մատենադարանի հրատարակութեամբ լոյս տեսած Պուշկինեան ժողովածու գրքից 1000 օրինակ նուիրարեից դպրոցական աշակերտներին, նմանապէս և 500 օրինակ Տարազի № 18-ից, որ ամբողջապէս նուիրուած էր Պուշկինին: Խմբագրի արտասահման գնալու պատճառով այդ տարի յուլիսից մինչև սեպտեմբեր նրա պաշտօնը կատարում էր Կ. Մարտիրոսեան: Գեկտ. 19-ի երկրաշարժից վնասուած Ախալքալաքի գաւառի բնակիչների օգտին վաճառելու համար խմբագրութիւնը նուիրեց 500 ռ. գրքեր և պատկերներ:

1900 թուին Բ. բաժինը չարունակում է տրուել ամեն ամիս: Սակայն պրեմիան՝ Հանդէս XIX դարու լոյս չէ տեսնում խմբագրի ծանր հիւանդութեան պատճառով:

1901 թ. Տ. Նազարեանը գրեթէ մահամերձ գնում

է արտասահման ստանաորիւ բժշկուելու, խմբագրութեան լիազօրութիւնը ստանձնում է բժշկ. Բ. Նաւասարդեան, իսկ ժամանակաւոր խմբագիր (ապրիլ—սեպտեմբեր) հաստատում է բժ. Ա. Շխեան: Այս տարի հրատարակում են յաւելուածներ՝ Իլլիւստրաիօն, Առողջապահ և փառակազմ օրացոյց: Տրւում են արտաքոյ կարգի բնծաներ՝ ձիթանկար մանկական պատկերներ: Բացի սրանից, խմբագրութիւնը 25 ռ. մրցանակ է նշանակում 20—25 տողից բաղկացած մանկական ընտիր ոտանաւոր գրողի համար: Այս տարի Բ. բաժին չկայ:

1902 թ. չարունակում են հրատարակուել Աղբիւր-Տարազի յաւելուածները՝ Իլլիւստրաիօն, Առողջապահ և Պարզի մոդաներ: Այս տարուայ պրեմիան է Զեմալ բարեկեցիկան (Վրդ դարը Հայաստանում) մի մեծագիր պատկեր: Աղբիւրի միացեալ № № 5—6 (մայիս-յունիս) նուիրում է Ղ. Աղայեանին նրա 40-ամեայ գրական և մանկավարժական գործունէութեան յօբելեանի առիթով: Նոյեմբերի 10-ին վախճանուեց Աղբիւրի սկզբի տարիների սիւնը՝ Գ. Միրզոյեանը, որի յիշատակին Աղբիւր մի սրտագրաւ յօդուած նուիրեց և տղագրեց նրա պատկերը: Այս տարի ևս չկայ Բ. բաժինը: Խմբագրութիւնը գանգատում է, թէ վճարող բաժանորդների թիւն այնքան քիչ է, որ նրանցից ստացած դուժմարը չի ծածկում նոյն իսկ խմբագրութեան բնակարանի վարձը:

Բայց և այնպէս Աղբիւրը 1903 թ. չարունակում է հրատարակուել կանոնաւորապէս, առաջուայ նման ընտիր թղթի վրայ, գեղեցիկ տպագրութեամբ և պատկերներով, սակայն այս տարի ևս չկայ Բ. բաժինը: № 4-ի հետ ու՛ղարկում է չորս պոստ-կարտեր՝ 1) Ս. Լճմիւսի, 2) Պ. Աղամեան, 3) Գ. Արծրունու մահարձանը և 4) Ս. Նազարեանց: Այս տարուայ պրեմիան—Անիի աւերակներից—ազգային մասեկադարան պատկերն արգելուեց կա-

աւարութիւնից: Ամառը խմբագիրը նորից գնալով արտասահման ստանաորիա՝ պաշտ. խմբագիր նշանակուած է նորից Կոստ. Մարտիրոսեան (մայիս—յուլիս):

1904 թ. ամենատաժան տարին էր ռուսահայոց համար. գալիցիներն ու էթիմի խտուածիւններն իրենց գազաթնակէտին էին հասել, խլելով մեր ազգային գոյքերը և խեղդելով ամեն մի կենդանի արտայայտութիւն կեանքի և մամուլի մէջ: Ինչպէս ազգային ամեն մի հիմնարկութիւն, այնպէս և մամուլն օրհասի մէջ էր: Ահա այդ տարի Տարազը և նրա հետ Աղբիւր փակուեցին 4 ամիս ժամանակով յունիսի 6-ից սկսած: Հոկտեմբերի 6-ից նորագուէց Աղբիւր-Տարազի հրատարակութիւնը: Գաղարման ամիսների փոխարէն խմբագրութիւնը միմիայն Աղբիւր առաջող բաժանորդներին ուղարկեց Տարազ հոկտեմբերին և նոյեմբերին, իսկ միևնոյն հասցեով Աղբիւր և Տարազ առաջողներին—3 ռ. գրքեր, պատկերներ և սլոմոններ: Քացի գրանից՝ բաժանորդները իբրև պրեմիա ստացան *Մար-Դրուի*՝ Նեղ օրերից մեկը պատմուածքը գեղանի կազմի մէջ:

1905 թ. վերականգնուելով Կովկասի փոխարքայութիւնը և փոխարքայ նշանակուելով կոմս Վարանցով-Կաչկովը, Կովկասի բոլոր ժողովուրդներն ընդհանրապէս և հայերը մասնատրապէս ազատ շունչ առան: Վերադարձուեցին մեր ազգային-հասարակական հիմնարկութիւնների իշխում իրաւունքները: Ի միջի այլոց Աղբիւրն ևս վերստացաւ իր նախկին ծրագրի իրաւունքը, որ ստացուած էր նախկին փոխարքայ Մ. Ի. Միխայիլ Նիկոլայեւիչի օրով 1882 թ. և որը հետզհետէ կրճատուելով Գալիցիների օրով այն տեղն էր հասել, որ 1902 թուից սկսած հրաջք պիտի համարուի թէ Աղբիւրի և թէ Տարազի հրատարակութիւնը: Սակայն վրայ են հասնում ազատագրական օրերը, բանուորական անվերջ գործադուլները, «մամուլի

ազատութեան» վակխանալիան, երբ ամեն ինչ գլխի վրայ է գրուում: Այդ տարի Աղբիւրը լոյս է տեսնում միայն 6 № (յուլետուար—յունիս):

1906 թուին, երբ «մամուլի ազատութեան» վակխանալիան իր գազաթնակէտին էր հասել, երբ թերթերի տէրն ու տնօրէնը տալիսնական բանուորներն էին, Աղբիւրը լոյս է տեսնում միմիայն 3 № (յուլետուար, փետրուար և հոկտեմբեր): Վերջին համարում մենք հանգիպում ենք այսպիսի մի ծանոթութեան խմբագրութեան կողմից. «Ներկայ №-ը նիւթապէս մեզ այնքան արժէ, որքան, օրինակ, ամէր անցեալ տարի հինգ №-ը Աղբիւրի շարուածքը»: Եւ սակայն Աղբիւրի ամբողջ 25 տարուայ հատորների մէջ չէք գտնիլ գէթ մի համար, որ տպուած լինէր այնքան խայտառակ կերպով, որքան այդքան թանկ նստած համարը: Մի կողմից բաժանորդներ չկային, միւս կողմից տպարանական բանուորներն այնպիսի ծանր պայմաններ էին առաջադրում, որ խմբագրի առաջ ցցուել էր 24 տարուայ իր պաշտած և փայփայած գործը փակելու հրամայական պահանջը: Դեկտ. 29-ին, Աղբիւրի 25 ամեակի նախօրեակին, խմբագրատանը գումարուեց Սենեքերիմ Արծրունու նախագահութեամբ մեր գրականագէտների և լրագրողների մի բազմամարդ ժողով, որի առաջ Տ. Նազարեանը պարզեց իր գործերի դրութիւնը: Ժողովը խնդրեց Տ. Նազարեանին շարունակել իր գործը եւ գտնելով Աղբիւր իբրև անհրաժեշտ եւ օգտակար մի օրգան՝ տարածել այն հայութեան բոլոր խաւերում: Տ. Նազարեանը շարունակեց Աղբիւրը, սակայն ժողովի որոշումը լսի որոշում էլ մնաց:

1907 թ. Աղբիւրը լոյս տեսաւ ամենայն կանոնաւորութեամբ, նոյն իսկ դիրքը մեծացրած, իսկ յուլիսին հրատարակուեց Բ. բաժինը Դուսիսարակ անունով, իբրև

առանձին գրքով: Բաժանորդներին ընծայ ուղարկուեցին *Ջրնաղ բարեկենդան*, Հայոց Հայրիկը Սեպհանուն գեղեցիկ մեծագիր պատկերները և երկու գոյնաւոր նկար: Գող Մուսաֆա և Բարեկամներ: Այս տարուայ գեղեցիկների №-ով Աղբիւրը բոլորեց իր բազմաբեղուն 25-ամեակը:

Այդ առիթով 1908 թ. յունուարի 25-ին Աղբիւրի խմբագրութեան կից գտնուած Գրական-Գեղագիտական Սալոնում Տ. Նազարեանը սարքել էր գրական-երաժշտական մի երեկոյթ իր հանգուցեալ աշխատակիցների յիշատակը յաւերժացնելու և ողջամբ ասլորող աշխատակիցներին իր յարգանքը մատուցանելու համար: Երեկոյթին մասնակցում էին հայ, ռուս, վրացի, հրէայ, իտալացի արտիստներ և արտիստուհիներ: Ներկայ էին Աղբիւրի նախկին և այժմեան աշխատակիցները, տպարանական աշխատուորները, հայ, ռուս և վրացի մամուլի ներկայացուցիչները, գրականագէտներ և պատուաւոր հիւրեր: Ահա այս երեկոյթից յետոյ էր, որ ժողովականների մէջ միտք յղացաւ պառտչաճաւոր կերպով տօնելու Աղբիւրի 25-ամեայ յօբելեանը և այդ գործի կազմակերպումը յանձնարարուեց բժշկ. Բ. Նաւասարդեանին:

Տեղական մամուլը համակրական յօդուածներ նուիրեց այդ առիթով Աղբիւրին: Ստորև առաջ ենք բերում Ա. Մ. Նզեկեանի գեղեցիկ յօդուածը, որ տպագրուած է Մշակի № 28-ի մէջ:

ՀԳԱՑՄՈՒՆՔԸ ՊՍԱԿԵՑԷՔ ԳՈՐԾՈՎ

Մի քախժաբե՜ր Բաճակիկնգամեալ.—Նրա ցայգահանցել-սր.—«Աղբիւր» ամսագրի յունուարի 25-ի առաջին համա-րը.—Կոչ:

Աչբիս տակ ունեմ Աղբիւրի քսանհինգամեակի այս 1908 թուի յունուարի 25-ի № 1-ը, իսկ աչբիս մէջ խորին յուզմունքի շիթը *):

Միկնոյն նշանակն**) է մուտքի վրայ: Լայն երկ-փեղկուած պրուսոնական երկու ժայռերի պատառուած-րից ներս, հան:վէպդ, լեռը՝ կոնաձև աւարտով, ձախումդ, ժայռահարթի վրայ, լեռնակամենների տնակներ՝ իբր ար-ծուային ապարանքներ, և սրանց վրայ աւելի բարձրից հովանի ծառախումբը. խորքում անդունդը, ուր, զահա-վէժ, լիղելով ժայռն, իջնում է լեռնային վտակը, անց-նում է ժայռերի մուտքի վրայ դրսից կապուած կամուր-ջի տակով, սփռում է ցան և ցիր և ապա... երևակայու-թեանդ թող՝ հետեւել նրան իր թաւալվոր ընթացքում:

*) Յունուարի 25-ին բոլորեց Աղբիւրի 25 ամեակը. մի ցայ-զահանդէսով նշանաւորուեց այդ օրը մի քանի սասնեակ հրաւիրեալ-ների շրջանում:

**) Աղբիւրի կողի վրայ նրա ցուցանակ պատկերն է:

Այդ է Աղբիւրի խորհրդաւոր նշանակը. և այդ էր քսանհինգ ձիգ տարիներ—եթէ երբեմն զուարթութեան՝ բայց աւելի շատ չարքաշութեան տարիներ—նրա ճակատի գիրը:

Վտակը ծնւում է ժայռի կողքից, աղբիւրանում է, դարահոս իջնում, անդնդում փրփրում, ապա ծայր առնում, ծիծաղ ծաւալ ժպիտով. արծաթ-արծաթ կոհակներով՝ բարից քար, բարից բար ոտտոտելով, կարկաչելով, ցայտելով, միշտ առաջ, միշտ առաջ. և երթալով-լցուելով քոյր վտակների գրկախառնունքից՝ նա գետանում է և շառաշմունքով թաւալւում:

Իսկ այնուհետև:

Իսկ այնուհետև... Լսեցէք:

«Երբեմն լեռնային գագաթից պոկւում է, ցած է գլորւում մի ահագին քարաժայռ: Նա կտրւում է գետի ճանապարհը: Զրբերի ընթացքը կանգ է առնում: Այդ միջոցին կատաղած Թարթարը ուռչում է, ուռչում է և, հետզհետեւ աճելով, հաւաքում է իր ոյժերը: Մի զորկ-զորկ ևս... և ահա ահագին քարաժայռը, որ կտրել էր նրա հոսանքի առաջը, յետ մղուեց. կատաղի ալիքները մի թեթեւ տաշեղի նման տանում են նրան, տանում են և, դարկելով ափերի ապառաժներին, խորտակւում են, փռչւում են: Գետը դարձեալ ընդունում է իր բնական հոսանքը» *):

Հասկանո՞ւմ էք այժմ Աղբիւրի նշանակութիւնը, նրա խորհուրդը: Վտակը նախ, և ապա գետ Թարթարը:

Մի ամբողջ ընթացք՝ օրօրոցից դէպի հրաբուխ կիանքը: Դուք կը կարդաք վտակի և Թարթարի պատկերների վրայ կեանքի մանկութիւնը և խրոխտ հասակը:

Քսանհինգ տարի այդ ճանապարհի վրայ ճգնեց Տիգրան Նազարեանի Աղբիւրը. իսկ այսօր:

Կողի առաջին երեսի վրայ, ձախից, կարդում եմ համարի բովանդակութիւնը: Կոչւում են անուն-անուն մի շարք հանգուցեալ աշխատակիցներ, որոնց պատկերները պիտի տեսնէք համարի ներսի էջերում: Ապա բովանդակութեան նիւթերի վերնագրերը՝ խաշանչուած հեղինակների անուններով: Միայն մեռելներն են խօսում. ոչ մի կենդանի չունի: Ո՛, տխուր զգացմունք, բայց և զոհար վերջիչողութիւն: Նրանք զարթի անուշանուագ և խորագրիչ մեղեդին հնչեցնողներ են, այստեղ մեղմ, այնտեղ խորխտաձայն: Նրանք այժմ խորո՞ւնկ քնած են գերեզմանների բունը:

Այլից՝ կարդում եմ. արուեստի դահլիճում, ցայգահանդէս. յիշատակ անցածներին, պատիւ դեռ շնորդ աշխատակիցներին. որոնք սահած քսանհինգ տանինքում վաստակել են Աղբիւրի շուրջը: «Յաւեհիմ յիշատակ եւ յարգանք մեր աշխատակիցներին» — լսում է նորից խրմբագրի ձայնը երկրորդ երեսի վրայ, և հետեւում է արձանագրական շղթան բոլոր վաստակաւոր անունների, լցնելով լուրթ մեծաթերթի հրեւր երկիջեան սիւնակներով:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Եւ ցայգահանդէսի ծրագիրը բացւում է քահանայի «Հոգւոց»-ովը, որին յաջորդում է եկմալեանի «Շայր մեր»-ի եղանակումը. և ապա տողանով հետզհետեւ լցւում է դահլիճը արտասանութեամբ և գործիական ու ձայնական երաժշտութեամբ. փոխ առ փոխ: Ներդաշնակութեան ալիքների միջով, ուր եղանակումն, նուագ և զգացումն հիւսուած են միասին, ցայգահանդէսը երկարում է դէպի կէս գիշեր: Հուսկ լսում են լարերը, իսկ սրտերը լի են իրենց զեղլու քսանհինգ տարիների վաստակաւորի և

*) Բաֆֆի. Աղբիւր, № 1, 1908

արուեստին պաշտամունք մատուցողի առաջ, իբր երախտագէտ շնորհակալութիւն նրա այնքան և այնքան տընութեանը: „Նազարեան, Նազարեան“—կանչում են հանգիսականները:

«Ո՛ր, դուք յարգեցիք յիշատակն անցեալ վաստակաւորներին և ցուցիք պատիւը միւսներին, որոնք դեռ շինչում են օդը. իմ ցայգահանդէսը այդտեղ է առնում վերջ: Ոչ ձերք ինձ, այլ իմ շնորհակալիքը ձեզ: Ոչինչ աւելի: Ոչինչ աւելի»:

Եւ Տիգրան Նազարեան անյաղթելի կերպով յամառում է պնդել՝—ոչինչ աւելի: Նա մերժում է մտնել այդ ըսպէին հանգիսաօրհանը:

Զրջում եմ թերթ թերթի ետևից ամսագիրը. անցեալ հոգիներ, մարած ճրագներ, ահա ետեւէ ետև անցնում են աչքիս տակով Մուշեղ Մամիկոնեան, Սուրբիկ Նեսմելով՝ պատուական ռուսը, որ մանկութեան վրայ էր դրել յոյսը պապայ լաւ մարդն ունենալու համար. նկարիչ Ստ. Ներսէսեան, Նատալիա Տէր-Մարկոսեան. Մակար Եկմալեան, ահա Գրիստափոր Միքայէլեան՝ նուիրական զգացմունքի հերոս մարդը. ո՛հ, սա Բաֆֆին է, Բաֆֆին. տեղ տուէք, ոգիներ. Պերճ Պաօշ, աւաղ, սա իր յօգուածով ներս է բերում իր հետ Աղբիւրի մէջ Խաչատուր Աբովեանի անմեռանդի գէմբը. Սիմէօն Հախումեան. իսկ դու, աւաղ, գէպի վայր հակուած մի հարուստ սաղարթի պատկերով կս յիշատակում, գողտրիկ Գրիստափոր Թադէսեան, վաղ խորտակուած մակոյկ. Գաբրիէլ Միրզոյեան՝ զաղափարի կռուի մարդը, մանկական հոգու կազմակերպութիւնից գնելով իր գործը: Անմահն Պետրոս Ադամեան. բեմից հայի և մանաւանդ հայ բարձրագոյն տիկնոջ սիրտը գէպի ազգութիւն շուռ տուողը. սա—այրական հասակը իր արուեստի կախարհիչ գաւազանով նուաճողը—իր խօսքի մեղրովը Աղբիւրի մանուկներին Զատիկ կար-

միր ձուովն է գրաւում, և լինչպէս. նա ուզում է սուրբ կարմիր արիւնի շնորհը ցօղած տեսնել նրանց վրայ և վարդի կարմրութիւնը նկարուած նրանց գէմբին: Ողբալի՛ Ջահլամեան, ահաւասիկ և դու. դու դեռ 91 թուին Աղբիւրի գանգատն էիր եղբրգում մարգարէութեամբ, և նրա գալիք լացը լալիս, արտասուքդ խալական մի վտակից բերելով.—

Ես մէկ թելի շտի ջուր էի և մաքուր բարակ կոհակով
Ժայռերից իջնում էի.

Ես հանգարտ և ուղիղ առանց խանգարելու ոչ ոքի
Անվրդով հոսում էի:

Բայց մէկ անգամ հրապուրիչ ջրովս վայրկենաբար
Օտարի ուշքը գրաւեցի:

Քնքշաբար գրկեց նա և խանարհուելով գէպի ինձ՝
Ես չըթոնքները թրջեցի:

Բայց յետոյ... բաժանուեցանք. նա մնաց լեռների ետևում,
Իսկ ես լալիս եմ անգագրում *).

Նա մնաց լեռների ետևում...

Այդպէս անցան ուրուականներն աչքիս տակով. մի քանիսը լուռ, միւսներն իրենց քնարից մի լար թրթռեցնելով, կամ յուշատետրից մի էջ բանալով:

Զրջում եմ համարը իր բոլորովին վերջին երեսի վրայ.

«Քսանեհինգամեակ հիասթափման»—արձանագրել է այստեղ խմբագիրը. և նա իր ամբողջ գրագարանն ու պատկերները տալիս է նրան՝ ով կը յուծէ Աղբիւրի այդ հանելուկը:

Սրտի մորմոքը, կսկիծը—իր՝ արդէն ստուերների շարքն անցնելու դռնում կանգնած գործի հանդէպ, այնքան երկար տարիներ, մի ամբողջ քառօրդ դար, գրկած ու փայփայած, իբրև աչքի բիրը պահպանած՝ սիրած

*) Աղբիւր № 1, 1908 թ. յունուաբի 25.

գործի հանդէպ—սրտի մորմորը, կսկիծը, ասում եմ, խո-
ժոռեցրել մուսլ են դարձրել խմբագրին: Նա այժմ, իբրի
վհուկ, կոչում է ցուրտը փշոզ մրրիկ քամին պապանձա-
ներից: Ահա երկու մատաղատի քոյրեր, ընկած սաստկա-
կոծ հողմի բերանը. երկուսն էլ բոկոտն: Պուրակի մէջ՝
աղբիւրի վրայ կամ վտակի ափին են եղել նրանք խաղ
ու խնծիլ անելու և շորուկ ժողովելու: Եւ ահա այդտեղ
եղանակի յանկարծական փոփոխութիւնը մրրիկ բերանն
է տուել նրանց: Անդրանիկը մի գիրկ ցախ կռնատակն ա-
ռած և աջովը իր փոքրիկի ձեռքից բռնած, երկուսն էլ
երեսներն իրանց կուրծքին և ճակատները լկող քամուն
առած՝ գնում են հողմակոծ:

Սառնամանիք եւ իւր *) սիրելիները—այդպէս է նը-
շանակագրել այդ պատկերը Աղբիւրի խմբագիրը, անշուշտ
սրտի մուխն աչքերում ու մրմուռն ունեցնելով:

Սրտայո՞յդ այլաբանութիւն:

Այդ է վերջին պատկերն և այդ էլ վերջին խօսքը:
Եւ այդպիսի վախճանով բոլորած է Աղբիւրը իր քսանե-
հինգամեակը:

Ինքդ ես հանել հանելուկը, ո՞վ տխրամած խմբա-
գիր: Գնդ ուրեմն ե՛ր գրքերդ և՛ պատկերներդ: Եւ իմա
որ քար չի մնալ մարդու սիրտը՝ երբ բանաստեղծը իր
աւելնով կը հպի նրան. նա կը յուզուի, բարեկամ, նա կը
յուզուի:

Ո՞վ դուք, որ ամեն հանդիսադրութեան ժամանակ
յուրդ զգացմունքով հիւստւմ էք ձեր մաղթանքը աստիւթմ-
բուող գործի շուրջը, ձեր մտքի առաջ պահեցէք յունուարի
25-ի խորհրդաւոր ցայգահանդէսը—օրհներգ արդէն յա-
ւերժութեան գիրկն անցած ոգիներին և պատուադրութիւն

*) Ի՛ր, իմանալ Աղբիւրը, կամ խմբագիրն Աղբիւրի դէմքի
տակ:

նրանց, որոնք դեռ չունչ ունեն և մի նոր արիական մը-
ղումով կարող են Աղբիւրի վերստին կարկաշը լսելի անել
տալ մանկութեան յուսաժպիտ մարգաստանի մէջ—և ար-
ձակեցէք, իւրաքանչիւրդ իր տեղում, ձեր յորդորական
ձայնը քաղաքներին և գիւղերին՝ օժանդակ կանգնել Աղ-
բիւրի վերահասմանը:

Ես չըթուեցները թրջեցի:

Բայց յետոյ... բաժանուեցանք. նա մնաց լեռների ետևում,
Իսկ ես լալիս եմ անդադրում:

Տխրւր է այդ վարագոյրը, չատ տխուր: Յետ քա-
ղեցէք, յետ քաղեցէք, ո՞վ արիական հոգիներ:

Ա. Մ. ԵՋԵՅԵԱՆ

4177

Ա - 48

ԳԻՆՆ Է 20 Կ.

Յանձնաժողովիս հետ յարաբերութիւն ունենալու
համար պէտք է զիմեւ հետեւեալ հասցէով՝ ТИФЛИСЬ,
Д-ру мед. Баграту Абраамовичу Навасардіану, дирек-
тору первой ч. лѣчебницы.

4177

u . 48